

B
731

*St. Petersburg
N. 744. 1870.*

Kolm isamaa kōnet.

Tartus „Vanemuine“ seltsis

pidanud

E. N. Jakobson

gümnaasi teoõpetaja

St. Peeterburgis.

1870.

A. Kumberg
N. 706.

Kolm isamaa kōnet.

Tartus „Vanemuine“ seltsis

pidanud

C. N. Jakobson,

gümnaasi fooliõppetaja.

St. Peeterburgis.

Trükitud E. Prag'i kirjadega, Ohwitseri uulitsas, № 26.

1870.

Handwritten signature

Аполонская книга.

Титульный лист

издание

Дозволено Цензурою. Рига 1 Октября 1870 г.

№ 100000

издание

70912

издание

№ 100000

1870

Auustud kuuljad! Minu ndu on siin täna Gesticrahwa walguse, pimeduse ja koidu aegst rääkida. Aga et minu sõnad eesti südamest tulewad ja ka jälle eesti südamesse peawad tungima, siis palun kohe ete, mite imeks panna, kui siin mõne asja peale tõise filmaga waatame, kui seda seiemaani on tehtud. Hilja aeg eest tagasi ütles mulle üks eesti wallawanem: „Kui ma weel laps ja noormees olin ja ma kuulsin, et keegi Saksamaal olla käinud, siis pidasin ma teda üheks õnaks inimeseks, sest et seda püha maad näinud, ning ta näitas mo filmis niisama auustuse wäärt, kui ingel Gaabriel, kui ta otsekohe taewast maha tuli Maarja juure“. Seda rääkis ta mulle ja naeris oma noorepõlwe mõtteid. Mina aga kaetsesin seda meest omas südames, kui ma sellepeale mõtlesin, kui palju meil weel seesugust lapselikku arwamist on, ilma et meie ka jo nii kangel oleksime, et selle üle wõiksime naerda. — Ma tänaksin oma Jumalat, kui minu tänane kõne Teie juures seda jõuaks korda saata, et mõnigi seesugune lapse-ealine mõtte Teist saaks maha jäetud.

Heida maad oma alla ja walitse tema üle, see on: hari maad, mis sulle antud, teda oma looduse wäe poolest põhjani läbi nuri-des, ja toida ennast temast aunga — seda Jumala käsku on Gesticlased Gesticmaal kaua aega auustaste täitnud. Rääkigu meie wastalised mis naad tahawad, meie meelest ei saa naad seda aega ära wõima kustutada, sest temaga olime kõik kantanud, mis siin maa peal jumalikuiks asjaks wõib nimetada, olime kantanud oma priiuse, oma isamaa, oma inimese õiguse, ühe sõnaga, oma paradisi. Wähe on küll neid sõnumeid, kes meile sest wanast aegst ja selleaegse Gesticrahwa põlwest teadust annawad, siiski on ka neist jo küllalt, et sest näha wõime, kuidas see meie eeswanemate põlw ja waimu kõrguse järg oli. Kolmsugu asju on aga, kellest ühe rahwa

6
waimu kõrguse järke ära tuntakse, need on: 1, usk, 2, seadused ja eluviisid, ning 3, kunstid ja teadused. Räägime neist asjust, kuidas naad wana Eestlaste juures olid, järgemööda.

1. **Usk.** Kuidas wana Eestirahwa usk olnud, sellest saame kahelt poolt teadusi: wana aearamatuteist ja ennemiste se juttudest. — Wanad aearamatud räägiwad üleühtse wähe omaaegse Eestlaste usust, mis tunnistab, et naad taht, et head ei tahtnud, paha ei teadnud tunnistada. Kõige rohkem sõnimeid leiame sellepoolest Patti Hindriku aearamatus. See mees oli Pätlane, aga Saksamaal ja kattoligi usus üleskaswatud ja koolitud. Ta hoidis igapidi Sakste poole, ja oleks wist rohkem Eestirahwa hirmsa pagana tegudest rääkinud, kui neid — Eestlastel oleks olnud. Mis sellepoolest Patti Hindriku ladina keele kirjutud aearamatus leiame, tahame siin kõik lühidelt nimetada. Ta kirjutab esmalt ühest mungast Dietrichist, keda Eestlased kui wangi wõetud waenlast tahtnud ohwerdada. Et aga Jumala tahtmist teada saaksid, olnud nende preestritel üks walge pühitsetud hobune, kes otsust pidanud andma. Astunud see hobune elu-jalaga enne üle eteseatud teiba, siis jäänud wang elama, astunud ta surma-jalaga enne, siis pidanud ta surema. Et aga Dietrichi kohta hobune elu-jalga enne tõinud, jäänud ta elama ja lastud priiks. — Kui meie ühüd seda asja terasemalt tähele paneme, siis leiame, et jo selle ühe tükki järel Eestlased muu wanaaegseist rahvast palju üle käiwad. Igal aeal on inimesed Jumala tahtmist nõudnud teada saada, aga mil wiisiil naad seda tegid, sest tunneme, kui üht rahvast kõige kõwa seadame, kes neist waimu poolest kõige kõrgema järje peal seisib. Wana kuulsa Kreeklastel, kelle kirjasi nüüdgi meie õppetud mehed küllalt ei jõna läbiuurida, olid Jumala tahtmise awaldamiseks kuulsad oraakulad, kus üks naesterahwas kuldse kolmjala peal istus. See kolmjalg seisib ühe augu kohal, kus maa-alust nimastawat auru wälja kees. Hakkas nüüd naesterahwas kolmjala otsas jampsuma, siis kirjutasid preestrid tema sõnad üles, ning seadsid neist jumaliku wastuse koku. Kõige kuulsam neist oraakulatest oli Delfis oma suure ja uhke templitiga, kus kuningadki jumaliku tahtmist käisid järele pärimas. Nõnda

oli lugu kuulsa Areekarahwa juures. Nüüd vaatame, mis selle poolt Sakste enese juures leiame, kui naad jo ristiniimesed olid. Jälestus tuleb peale, kui meie aearaamatuteft loeme, mis just Dietrichi aal ja veel mittu sada aastat pärast teda Saksamaal „nõidade“ taga-hiusamiste juures sündis. Rahwas nägi seal omas ebaufus igal pool nõidumist, kus midagi äppardust sündis, ja et naad nõidumist uskufid, siis uskufid naad ka nõidast. Keegi ei wõinud seal julge olla, et teda mite täna ehk homme „nõia-proowi“ ära ei pandud katsuma, kellega Jumala tahtmist taheti teada saada. Ja see usk walitses veel pooltõist sada aastat tagasi sel mõõdul, et tuhandate kampa inimesi, keda nõidadeks peeti, ära põletati. Neid nõia-proowist wõeti aga sel wiisil käfile. Esimene proow oli w e e p r o o w, kus kohtu-alumiku käed ja jalad risti kokku tõideti ja teda kõie otfas kolm kord jõe ehk tiiki lasti. Ei wajunud ta mite kohe alla, siis pidi ta nõid olema. Teine proow oli k a a l u m i n e, kas piibli raamatu ehk muu asjadega. Kolmas proow oli s i l m a p i s a r a t e p u u d u s hirmsa piinamiste aal, kellega neid õnnetuimaid inimesi tunnistama sunniti. Tulid pisarad peale piinamise, siis ei aitanud naad enam. — Need ja muud asjad, ütlen ma, olid veel pooltõist sada aastat tagasi Saksamaal igapääwased sündmused.

Vätti Hindrik kirjutab edasi: „Preestrid ristisid Wirumaa piiri peal kolm küla. Selsamal kohal oli üks mägi ja üks ilus mets, kus rahwa kõne järele Saarlaste Jumal, kelle nimi Tharapita on, olla sündinud ja seitsamast kohast Saaremaale lendanud. Ka käis üks tüine preester ümber; see raius nende jumalikud pildid ja kujud maha, mis sealsamas olid tehtud, nõnda et paganad imeks pandsid, miks pärast werd wälja ei jooksnud, ning sellepärast preestri sõnu seda ennemine uskufid.“ — Seda „Tharapitat“ arwatakse wana Gesticlaste sõa-jumalaks Taaraks, keda Sakfad Saaremaal olid Gesticlastega sõvides nende suust kuulnud, kus naad „Taara awita“ hüüdsid, aga kellest Sakfad, et eesti keelt ei mõistnud, „Tharapita“ tegid. Et rumalam rahwahulk (sest eesti pealikud ja haritud sõamehed ei lastnud mite oma püha paikast nii kergel wiisil ärarikkuda, ehk ennast selle teel ristiada)

oma Jumalate kujude sees werd arwasid olewat, seda ei ole imeks panna, kui meie waatame, mis weel meiegi aeal mitmes paigus, pealegi risti-usu sees inetumal wiisil tehakse ja ustakse.

Need aearaamatute sõnumed ei tunnistata siis midagi, mis näitaksid, et Gesticrahwa wana-aegne usk oleks inetum olnud, kui muu selleaegse pagana rahwal, waid meie wõiksimel sellewasta sealt wäga palju head wälja arutada, kui meil nõu oleks, mõttekujutustega wõidelda. Seda meie aga ei taha, ja sellepärast waadake nüüd weel, mis oma ennemuisteseis juttudes oma eeswanemate usu kohta üles leiame.

Gestlaste ülem Jumal oli Jumal (ka Wanaisaks ja Wana-taadiks nimetud), kelle nimega kõik soome suguseltsid nüüd weel Jumalat nimetawad, ja kelle nime al pagana Laplased praegu weel üht wägewat waimu teeniwad, kes taewa ja maa üle walitseb. Selle Jumala ülem tempel ja kuhu oli Biarma maal *) Walgemere ligikal, kellest „Sturlangs Sagas“ (lehekülj 46—49) nõnda juttustakse: „Jomala kuhu oli wäga kunstilikult kallist puust tehtud ja üleühtse kulla ja kalli kiwidega kaetud. Pääs oli tal üks 12 kalli kiwiga ehitud kuldne kroon, kaelas üks pael, mis 300 marki kulda maksis, ja põlwepeal üks liug kullast, kes nii suur oli, et neli meest wõisid oma janu kustutada, kui ta täis oli, ja ta oli kulda täis; wiimaks oli tal kuub seljas, kes rohkem wäärt oli, kui kolm laewatäit kõige kallimat wara, kes läbi Kreeka mere purjutasid“. — Mis õnnis Faehlmann Gesticrahwa wanaaegsest usust Järwe ja Wirumaal rahwa enese suust kogu on korjanud, sest räägib ta nõnda:

„Wanaisa ehk Wanataat elas kõrges taewas; tema kattus al säras kaunis päikene. Kalewid olid talt loodud saanud, et nende nõuu, kunsti ja kangust tarwitada. Kõige wanem neist oli Wanemuine. Ta oli teda wanaks loonud, halli juuste ja habemega, ning temale wanaduse tarkuse annud; aga süda oli tal

*) Biarmalased olid Soomalased ehk Lshuudid, uagu Dihere, üks suurtugu Norman, kuninga Alfrede teadustab. (Alfred's Erdbeschreibung in Forsters Entdeckungen im Norden. p. 88.)

noor, ning tema p  ralt oli luulemise ja laulmise wõim. Wana-
taat kuulis tema tarka nõuu, ja kui mured tema otsaesist kortsuta-
sid, mängis Wanemuine tema ees oma kaunist kannelt, ning lau-
lis oma armsaid laulusi. T  ine oli Ilmarine, t  ige parema
mehe-ea sees ja mehise tugewusega, kellel tarkus otsaesise pealt
ja s  gawad mõtted silmist wälja paistsid. Tema p  ralt oli k  ns-
tide wõim antud. Kolmas oli L  mmek  une, üks erkas noor-
mees, täis naljatuju, ika rõõmus ja   leannetuste peale walmis.
Tõised, nagu Wiboane — wägew wibuk  t — on wähem tähtjad.
Kõik pidasid   kst  ist wennaks ja Wanataat nimetas neid oma lap-
siks. Nende elukoht oli K a l j o w e ehk K a l j o w a l d. Seal astus
Wanataat Kalewide ete ja   ttles: „Ma olen omas tarkuses n  uiks
wõtnud, maailma l  a“. Imekspannes waatesid Kalewid tema otsa
ja   ttlesid: „Mis sina omas tarkuses n  uiks wõtnud, ei wõi paha
olla“. Ja kunni naad magasid, l  i ta maailma, ning kui naad ülesse
tõusid,   erusid naad oma filmi ja waatasid imestates maailma
otsa. Aga Wanataat oli omaist loomise tööst wäsinud ja heitis puh-
kama. Seal w  ttis Ilmarine t  k omaist t  ige paremast terasest ja
tagus t  st ühe kummi, l  utas teda telgiks üle maa, ning kinnitas
särawad tähed ja h  bedalise kuu tema külge; selle walgustaja w  t-
tis ta Wanataadi ees  uest, ning pandis ta imelikul wiisil telgi
külge, nõnda et ta ise ülesse ja alla käis. R   mutujul w  ttis Wa-
nemuine oma kandle, hakkas r   mulaulu laulma ja hüppas maa
peale, ja laululinnukesed käisid tema jälgil, ning kus tema h  p-
p  w jalg maa külge p  ntus, seal siginesid lillid asemele, ja kus ta
kiwi peal istudes laulis, seal tõusid p  und maa seest üles,
ning laululinnud istusid nende otsa ja laulsid ühes. L  m-
mek  une pillerkaaritas mööda metsast ja m  gesi ümber, ning
Wiboane katsus oma wibu osawust. Wanataat ärkas selle t  mina
peale üles ja pandis imeks, kuidas maailm oopis t  isefeks muut-
n  d, kui ta temast loodud saanud, ja ta   ttles Kalewitele: „W  ga
  ige, lapsed, mis teie teete! mina olen maailma üheks tooreks
pakkuks loonud, teie asti on, teda iluga ehitada. Pea saan ma ka
maailma täitma kõiksugu loomadega ja saan siis inimest looma,
kes selle maailma üle walitsegu. Inimese tahan ma aga nõrga

lua, et ta ennast omast wägewusest wõits kiidelda, ning teie peate inimestega sõbrustama ja ennast nendega segama, et üks seltskond tõuseks, kes ennast mite nii ruttu deluse kätte ära ei annaks. Selust ei wõi ma mite ära hukkada, sest et ta headuse mõõtja ja kibutaja on⁴.

See on wana Gesslaste usk maailma loomisest, nagu teda õnnis Faehlmann oma-aegse rahwa suust weel jõudnud kogu kogu guda ja ülespanna. Meie aal on ka need wiimasedgi mälestused meie rahwa meelest ära hakanud kaduma, mis mite hea tunnistus meie-aegse rahwale ei ole. Sumal aga hoidku meid selle eest, et nende mälestuste kustumistega ühes ka wana eesti waim meist ei lahkuks.

Mis nüüd see wana Gesslaste usk meile awaldab? Ta näitab meile Gessirahwast ühes nii kõrges waimu olekus, nagu meie seda üksi kõige rohkem haritud wana-aegse rahwa juures leiame. Siguise pärast teenisid meie eeswanemad jo üht ainust elewat wägewat Sumalat, nagu seda nüüdgi weel pagana Lapporahwa juures näeme. Oma rahwa-wanemaid ja kuningaid arwasid naad aga Kalewide soust wälja läinud olewat, keda naad sellepärast ka Kalewide poegadeks nimetasid. Neist oli kõige kuulsam Sooni, ehk lühidelt Kalewipoeaks nimetud, keda meie rahwa lauludes nüüdgi weel igal pool auustakse. Seadame aga seda usku Saksa-rahwa pagana-aegse usu kõrwa, siis leiame teda temast palju ülema olewat. Seega ühtlasi teame aga ka, kes neist rahwast omas raimu harimises wanast kõrgema järje peal seisnud.

2. **Seadused ja elu wiisid.** Gesslased ja nende wennad Piitlased ei elanud mite nagu Lätlased metsades lahus, waid neil olid kindlad külad ja linnad. Lätti Hindrik nimetab neist mitmed, nagu: Kuldale, Kettis, Lindanisa, Leale, Sölgesilm, Vonerote, Reinenen, Turwine, Urele, Wasela, Anispää, Ladise, Poone, Metime, Memeküla, j. p. m. Weel tähtjam on aga, et Gesslastel jo enne aastat 1226, kus Lätti Hindrik oma aearaamatu kirjutamisega lõppetust tegi, kindlad kantsid olid, kelle ees ennast kõik Sakste wägewus ja wahwus kaua aega ilma-aegu waewas. Nende wäga tugewa kantside arw oli õige suur. Lätti Hindrik nimetab

neist: Owele, Riote, Holme, Wiliende, Warbola, Agelinde, Rubesele, Toreida, Kufenois, Ottepää, j. p. m. Nendes kantsides, kes rahwale sõda-aal ka pelgu-kohaks olid, elasid Gestirahwa wanemad ehk kuningad, kellest meie muud ei wõi arwada, kui et naad ühe kaunis kõrge waimuharimise järje peal seisid. Seda tunnistawad iseäranis ka nende ühes nõuus ete wõetud sõapidamisest muu riikide ja rahwaga. Lätti Hindrik räägib ka nende wanemate kokutulemistest, keda naad iga aasta Lõkuse kuul Harjumaal Rugele ehk Rängola kantsi peal pidanuwad, kus nagu nende riigipääw olnud, riigi-asjade nõun-pidamiseks. Sel wiisil wõisid naad küll jo aastal 580 peale Kristust wägawat Rootsi kuningat Ingwari, kes (nagu islandi keele kirjutud „Heimskringla“ raamat ütleb) „wägew sõamees ja ka palju sõdalaewade peal olnud“, kõige oma suure sõda-wäega maha lüüa, kellega ta äkkitse Gestimaale tuli, Gestlastele kõik pahandust kätte maksuma, mis need Rootsimaal sõides Rootsirahwaga olid teinud. Aga nagu nimetud wana raamat ütleb: „Seal tulid Gestlased alla löpmata wäega ja nüüd hakkas uel sõda; seal läks nende maa-wägi nii kangeks, et Rootslased enam wasta ei jõudnud panna; seal langes kuningas Ingwar, aga tema rahwas põgenes“, n. n. e. — Need eesti wanemad seisid aga ka tõiste wägewa ja kõige wägewama riikidega sõbruses, mis üks kiri tunnistab, keda umbes aastal 500 peale Kr. kuulus ja sel aal kõige wägewam kuningas Theodorik Itaalia maal eesti saadikutele ühes andis, kes teda oma rahwa nimel bernsteini (merewai-gu) kingitustega teretamas käisid. Seda kirja on meie Kassiodorus, kuninga Theodoriku riigi-kantsler (omas lib. V. variar. cap. 2) tallel hoidnud. Ladinakeelsest eestikeele ümber pandud on selle kirja sõnad nõndawiisi:

„Teie saadikute seie-tulemises oleme Teie suurt ihaldamist aratunnud, meiega tutwaks saada. Et Teie, okeani randades elades, näiski meiega ühendud meelel tahaksite olla, on meile üks wäga armas ja kallid palwe, nagu ta meid ka rõõmustab, et ka Teie juure meie nimi on tunginud, kellele meie ommeti mite oma käs-kusi ei wõinud läkkitada. Armastage nüüd mind kui üht Teile

tutwat, keda Teie ilma tundmata olete ihaldamisega üles otsinud; sest nii mitme rahwa kandu üht teekonda julgeda etewõtta, see tarwitab enne üht elawat soowimist. Teile nõnda meie sõbralist terwitust jälle wasta saates, teadustame meie, et meie seda merewaigu kingitust, mis Teie poolt selle kirjawiijate käe läbi meie kätte on jõudnud, tänuliku meelega wasta oleme wõtnud. Teie rannale woolajad okeani wood toowad, nagu Teie saadikute otsuse-andmine ka jo nimetas, seda kerget waiku Teie maale; aga kust ta tulla, olla Teile, nagu naad seletasid, teadmata, ehk küll Teie kõigist tõistest rahwast üksi teda kui oma kodumaa annet kogu kogute. Uhe teadawa mehe Korneliuse kirjade järele jookseb ta saarte peal kesi okeani kui mahl ühest puust (ex arboris succo) wälja, mikspärast teda ka sukkinumiks nimetakse, ning tardub aegamööda päikese lõkke käes ära. Sest tema selge, pehme olemine muundab ennast wäljahigistud mettalliks ümber, pea kollakat punast karwa läikides, pea tule selguses särades, nõnda et kui ta mere-piiri poole lingleb, ta wahetawasti mere-woodest puhastud Teie randadesse wälja saab uhetud. Seda arwastime sellepärast nimetada pidawat, et Teie koguni ei peaksite uskuma, meil oleks teadmata, mis Teie arwamise järele üks warjule pandud salaus on. Käige meid aga weel sagedamine waatamas neil teedel, keda Teie armastus Teile awaldanud, sest et ika tulus on, rikka kuningate sõbrust püüda, kes, kui ka ühe wahelise kingituse läbi helde sõbrusele said wõidetud, ika suurema tasumise pärast hoolt kandwad. Nõnda laseme Teile ka Teie saadikute suusõna läbi üttelda, kellega meie, nagu meie Teile teada anname, ka ühes oleme läkkitanud, mis Teile armas saab olemaⁿ.

Theodorik tänab siis siin Gestlasi, et naad seda nõuu ete wõtnud, eunast temaga tutwaks teha, ja oma saadikuid kunni Itaalia maale saatnud, ning palub neid, seda sõbrust temaga adast ajada. Gestlased purjutasid nõnda oma laewadega kunni Itaalia maale, naad saatsid saadikuid Itaalia kuninga juure, nagu pärast aastal 1205 Polotska suurewürsti juure. Naad käisid oma wanemate ja sõdaelikut al nii hästi maisa maad mööda, kui üle mere waenlaste wasta sõdimas. Nõnda tulid aastal 1210 Saaremaa

mehed 300 laewa ja suure hulga wenede peal Noiwajõe suhu sõdima, kus neil 2000 hobust kaotas olid. Nende sõdimise wiis, nende teraw üdu, kui naad Liivirahwast ka ühes püüdsid Sakste wasta sõdima äritada, ehk kui naad korraga kolmelt poolt waenlaste peale langesid ja oma sõaleeride ümber wallisi raiusid, see kõik ja palju muud asju tunnistawad üht selle aea kohta kõrget harimise järke.

Geslaste wahwus ja sõawägi oli sel wiisil kõigis põhjapoolseis maades kardetud, ja nende keha tugewus oli kuulus. Selle tunnistuseks mõrkime weel mittu kümmeend sõnumet wana aea raamatutest nimetada, aga see teeks meie kõne liig pikaks. Üht asja aga tahame weel nimetada, kes wana Geslaste tähtjusest paremat tunnistust annab, kui kõik tunnipikkused kõned. Aastal 1186 saiwad Daani sõamehed oma kuninga poolt luba, oma õnne wee peal Geslaste wasta katsuda, mis neil aga sugugi korda ei läinud (Petrus Olai in scriptoribus rerum Danicarum medii aevi 1772 p. 121). See oli just selsamal aastal, kus esimene saksa piiskop Meinhardt Liivi maale tuli, et siin „waeseid paganaid“ ristiusku pöörda, kes ka tema wasta, nagu enne jo saksa kaupmeeste wasta, wäga lahked olid, kunni ta lõwel aastal, kõik „waeste paganate“ heaks, oma Rootsimaalst tellitud meistritega Düüna jõe ääres kiwist ja rauast tehtud kantsi hakkas ehitama. Kaks aastat peale Daanlaste kiusamise, see on a. 1188, purjetasid Geslasted Rootsimaalte Mälaari järwe, kes sel aeal Daani kuninga walitsuse al seisis, lõiwad seal ülema piiskoppi Johanni Upsaalt 11^{el} Juunil maha ja põletasid perekasigtuuna linna ära, kellega naad praegust Rootsi päälinna Stukholmi sundisid asutama. Praegu pannakse weel, ehk küll jo ligi 700 aastat sest aeast mööda läinud, Stukholmi ja Upsaala wahel wana Sigtuuna waremeid ja wägewaid neljanurgelisi torni siimeks, ja ei jõueta ära mõista, kuidas selleaegse puudulise sõariistatega Geslastel võimalik olnud, seesugust wägewat ja perekat linna ära lõhkuda. Rootslaste suus liiguwad aga praegu weel kõiksugused juttud selle linna ärarikkumise ja iseäranis Geslaste wahwusest seal juures.

Need aead seisawad liig kangel meist ära, et meie üht täieliku pilti Gestrirahwa selle-aegse seadustest ja eluviisidest wõiksimine saada. Rahwa enese meestest juttustab neist üksi Pätti Hindrik, kes aga Saksamaal üles oli kaswatud ja sellepärast mitme asja peale läbi tõise prilli waatas, kui meie seda oleksime soowinud. Nõnda palju aga saame tema kirjadest ommeti teada, et Gestrirahwal omad preestrid ja templid olid, ja et nende üle nende omad kuningad ehk wanemad walitsesid, kes kindlais kantšides elasid. Rõige kuulsamad neist olid Pätti Hindriku kirjade järel: A l o, kuulus wanem, kes Polotska suurewürsti Wladimiri juures Sakste wasta abi otšis, A l o, A n n o, A s s e, A z o, K a n p o, üks esimestest wanematest, kes ristiusku heitsid, käis pärast Roomas paapsti juures, kes selle eest tema würsti nime kinnitas ja teda Sakste rüütlitega ühe järje peale tõstis (tema järeltulew sugu elab praegu weel), K u u l e w e n e, K a m e k o, W e s i k e, U l d e n ä g u, W a n e, W a r i b u l, I m a n t, P e m b i t, M u n n u s, W o t t e l e j. m. — Üks wäga anuwäärt ja tähtjas asi wana Gestrilastest, mis Pätti Hindrik mittu kord suure kiitusega nimetab ja mis sel toorel aeal sõdija rahwa juures wähe leiti, on see, et Gestrilased sõdades millaski waenlaste naist ja lasti ära ei tapnud, waid seesugust tegust jõleduseks pidasid. Gestrilad näeme, et meie eeswanemad ka südame poolest kaunis haritud olid, ja sellepoolest meie praeguse Gestrilastest sugugi tagasi ei seisa, kes ka weel iga pääw walmis on, oma endiste wihameeleste, kus ial wõimalik, leppituseks kät pakkuma.

3. Kunstid ja teadused. Seda meie teame, et 12mas aastasadad, kus Breemeni missioonärid meie maal ristiusku möögaga hakkasid laiali lautame, Saksamaal kunstidest ja teadustest weel suuremat juttugi ei olnud. Mis munkadest kloostrites teaduse raamatute kohta sünnitadi, seda tehti kõik ladina keele ja saksa keeles ei olnud muid kirjasi leida, kui üksikud jaud piiblist ja mõningad ilmalikud laulud. Saksa keel ise oli puhtast harimata. Et aga Sakste juures sellepoolest nii waene lugu oli, sellepärast meie ei wõi üttelda, et ta Gestrilaste juures weel waesem olnud. Rõige kõrgema waimu-järje peal seisid sel aeal Araabia, Persia

ja Kreeka rahwas teaduste, ja Kreeka ja Itaalia rahwas kunstide poolest. Nende rahwaga oli aga ka Gesslastel ja ammust aegst peale tegemist, nagu aearaamatute sõnumed ja wanad rahad tunnistawad, keda meie maal hulgakaua mulla seest leitaakse. Gesslaste laewasõidust, sõapidamisest ja kauplemisest tõiste rahwaga oleme jo küllalt rääkinud; saagu siin nüüd ka weel mõningad kodused asjad nimetud.

Wilhelm v. Modena kirjadest, kes kui paapsti saadik mittu kord Liwimaal käis, leiame, et Liwimaa ökonoomia olla põlluharimine, kalapüüdmine, mesipund ja lubjapõletamine olnud. Aga selle üle on ka weel wanemaid sõnumeid, sest jo Tacitus ütleb: „Gesslased hariwad suurema hooldusega põlluwilja ja muud wilja, kui see muidu Germaanide laiskusega ühte sünnib“. (Tacitus pidas selleaegse põhjarahwa keelte puuduliku tundmise pärast Gesslast Germaanideks). Ja Vatti Hindrik juttustab Särwe maast, et ta jo aastal 1211 üks väga haritud kubermang olnud, suure ja perekas küladega. Iseäranis ilus, suur ja perekas küla olnud Karetene, keda Sakslased Vätlastega ühes tühjaks riisunud ja ärapõletanud. Imelik on aga, et Preisi wana aearaamatute järele, Preisi rahwas Gesslaste käest põlluharimist on õppinud. Erasmus Stella (Libonothanus med. Dr. ja Zwiffkani kodaniku ülem), kes aastal 1510 kirjutas, annab sest täieliku otsuse kätte. Ta ütleb omas ladinakeele kirjutud raamatus: „Wanad Preislased ei harinud põldu, olgu, et naad põlluharimist ei mõistnud, olgu, et naad oma maa headuse tallelepanemisega ennast ühes arwasid oma naabrite eest pidama kartma, kes neid siis ehk ära oleksid ajanud, ehk olgu, et naad põllu seest wälja siginawat päätoidust ei tunnud“—ja paneb need sõnad Tacitusest (de Germ. c. 45) juure: „Gesslased hariwad suurema hooldusega põlluwilja ja muud wilja, kui see muidu Germaanide laiskusega ühte sünnib“. Hartknoch omalt poolt lisab weel seie juure: „Neist Gesslastest on ka tõised Preislased, nii pea kui naad seie elama asusid ja omale majad üles olid ehitanud, ka õige pea põlluharimist õppinud“. — Ka Härne kirjutab a. 1198 kohta, et Sakslad Liwlaste põllud olla põlema pistnud, ning neid selwiisil sõnakuulma

fundinud. Konrad von Meindorp sünnitas, nagu Lätti Hindrik juttustab, seeläbi üht suurt riidu, et tema sulased Piwlaste põllu pealt wilja äraldiksid. Aastal 1211 tõusis hirmus mässamine seepärast, et Wendi rüütlid põllu-wilja olid hakanud pärima, mis Piwlaste päralt oli. Nõnda näeme siis, et põlluharimine Gesslaste juures jo wanal aeal kaunis kõrge järje peal olnud (wiis kaunima, kui mitmes paigas meie aeal), ja et tasi hulk rahwast elanud.

Et Gesslased laewa-ehitamist ja taewa tähtede tundmist mõistsid, tunnistawad nende meresõidud. Ka mitmetesugua laewa-riistu pidi neil olema, see on selge, nimelt kui meie mõtleme, et nende laewad mitmet moodu olid ehitud, nagu Lätti Hindrik juttustab. Ise olid kauba-laewad, ise sõda-laewad ja wened. Nüüdki on neist tundmistest ja riistadest mitmeid meie rahwa juures leida.

Alga mite üksi laewa-ehitamist, waid ka suuremaid ehitusi mõistsid Gesslased, nagu nende kantsid tunnistawad, kellega Sakstel kõige oma tugewama sõvariistatega enne wäga palju tegemist oli, kunni naad neid ära jõudsid võita. Wana Warbola ja Soontagana kantside waremeid on nüüdki weel Harjumaal näha, kust ka palju wana rahast on leitud ja weelgi leitakse. Rahju, et meie rahwas neid mullarüppe seest ilmsiks saadawaid asju weel nii wähe mõistab kalliks pidada, kes, kui naad õppetud meeste kätte saaksid, mõndagi otsust meie wanast aeast võiksid anda.

Pääd si aga, kust ühe rahwa waimuharimise järke aratunnuse, on tema keel. Keel on ühe rahwa harimise kandja, ja seepärast ka tema kauni korra ja priiuse sünnitaja, on tema kõige kallim pärandus. Keel on, kes üht rahwast rahwaks teeb; ta warjab üht lõpmata wäge ja pühausi oma sees. Keel ja mõistus käiwad käsikäes, sest keel on awalikuks saanud mõistus. Seepärast võime ka sest, kuidas ühe rahwa keel haritud on, kõige paremine rahwa enese waimujärke aratunda. Võttem sellespärast kuulda, mis kuulus keele-uurija Gachlmann eesti keelest ütleb. Ta kirjutab (Ueber die Declination der Nomina): „Misfugused asjad on need, kes järeltulewa põlwele ühe rahwa täieliku ise-olemist ja ise-aega kuulutawad? Kus hystooria selgesti kirjutud

õna puudub, seal teewad seda ehitamise ja luulemise järele jäänud mälestused, ja mitmesugused asjad, keda maa rüppe maeti ehk kes kogematal wiisil sinna juhtusid, ning siis kogemata jälle pääwa ete tulewad. Kuidas oli G e s t l a s t e wana põlw? Kas siis G e s t i - rahwal ühtegi mälestust ei ole, mis meile tema möödanikust sõnumeid annaksid? Meie ärawõitjad omas tühjakslaastawas tujus häwitaksid kõik, mis wana oli, maa pealt suutumasti ära, ning ilma-aegu küsime nende kasinaid kirjasi, kuidas siin oli, enne kui sai, nagu ta nüüd on. Ehituse mälestust ei ole meie aeani ühtegi järele jäänud, sest linnad ja ehituse tööd pidid kül kõige esite ja iseäranis laastamise tujule ohwriks langema, ehk ärawõitjate sundimise kantsidele matterialiks saama. Üleskirjutud luuletusi G e s t i rahwa möödanikust meil ka ete ei ole näidata, ning meie kodumaa rüppest hulgakaua ülesleitud wanadusi katsub historia kriitik ja heemika teadus wõeraste omanduseks mõista, kes aegaealt meie randades ja uulitsate peal kõndimas käinud.

„Alga rääkimata sest, et hädasilikud tarwitused põhjapoolseid ehitusi üles ehitaksid, — rääkimata sest, et luuletuse sünnitused ennast lauludes ja ennemuistese juttudes üks aastatuhat otja alles hoidnud, — rääkimata sest, et G e s t i rahwas omal uuel ärkamise aeal waimu priiusele oma kodumaa mullapõrmus leitud wanadusi oma eeswanemate omanduseks saab tunnistama, — rääkimata sest kõigest, peame oma keelt kõige ülemaks mälestuseks pidama, kes meie rahwa põlgmata möödanikust tunnistust annab. See keel seisab nagu ühe suure kunsti-töö ware meie ees. Keelt nimetan ma kunsti tööks — ta on seda niisama hästi, kui iga muu. Paabelist lahkudes sai iga rahwas oma jau kaasa, ja tahame seda jagu toore matteriali aru sisse panna, siis löi iga rahwas sest toorest matterialist ühe kunsti töö, kas näusa ehk nänta, ning see kunsti töö tunnistab nagu iga seesugune töö oma meistri suurust. Ja nõnda peame ka meie, kui kõige seaduse-korralisema keele, see on oma e e s t i keele sügawuste sisse tungime, hüüdma: Selle rahwa möödanik, kellest see keel loodud, ei ole tühine olnud, kui ka tema tend teaduste paberise sissekorrasse, keda maailma historiaks ja maailma kohtuks nimetaks,

ülesse ei ole tähendud^a. — Nõnda õnsa Jaehsmanni sõnad. Ma
 wõiksin tofina kuulsaid mehi nimetada, kes seefama-suguse kiitu-
 sega meie keelest on rääkinud, aga sest ühest olgu küll. Seesugusel
 rahwal aga, kellel peale tema seitsmesada-aastase wangipõlwe
 weel seefugune keel ja weel seefugused laulud suus on, nagu naad
 meie „Kalewipoeas“ kogu on pandud, — seefugusel rahwal, ütlen
 ma, on tõeste kord ka paremad aead, on üks walguse aeg
 olnud, kellest aga meie omale enam üht täielist pilti ei wõi teha.
 Mis meie teame, on siis lühidelt see, et wanad Gesticlased kui üks
 prii rahwas hoolsaste põldu harisid, mere peal palju kauplesid ja
 wahwa sõameeste nime al kõigis põhjapoolseis maades kuulsad
 ja kardetud olid. Naad pidasid tõiste kuulsa rahwaga sõbrust, ja
 nende saadikud käisid kunni Itaalia maale. Neil oli üks korraline
 walitsus, sest nende wanemad käisid iga aasta koos nõuu pida-
 mas, kelle al naad ka sõdisid. Neil ei olnud aga mite üksi seadusi
 sõa ja rahu-aea kohta, waid ka peenemaid eluwõisi ja harjutusi,
 mis kõrgemast waimuharimise korrast tunnistust annawad. Naad
 mõisid wõeraid keelest, sest Theodoriku kirjas seisab, et ta neile
 ka weel suusõnaga sõnumeid koju kaasa annud. Neil oli ehk ka jo
 oma kiri, sest üks imeliku runni-kirjadega kirjutud wana-aegne
 eesti kalender on weel alles. Naad ehitasid kindlaid lossisi ja kõr-
 geid kantsisi, ning nende templid olid kulla ja kalli kiwidega ehi-
 tud. Seda leiame kõik oma rahwa juurest ligi tuhat aastat tagasi,
 kus weel palju Euroopa maid metsa pimedusega olid kaetud, ja
 kus Euroopas rahwast elas, kes metsloomadest palju paremad ei
 olnud. Kui meie nüüd sellepeale mõtleme ja meele tuletame, mis
 pärast tuli, siis peame hääldma: Tõeste, see aeg oli Gesticrahwa
 walguse aeg! — —

Sest aegst, mis nüüd tuli, tahame siis ka weel nattukene rää-
 kida, ehk küll temast jo kõik lühidelt, aga täitsa ja meie südame
 põhjast wälja on öeldud, kui „Emajõe õõpikuga“ hüüame:

„Sõda pikas wereriides
 Sõidab tuleratta wankris
 Sinu pinnal, Gesticmaa!

Tema sammul haigus astub,
 Drjapõli kütkeid tõstab
 Ristilõõdud kujuga.
 „Kalew, sinu hana pinnal
 Tõuswad müürid ristiusul,
 Paulujumal, looja lääd.
 Sinu lapsed lõõka kandwad,
 Waenlaste ees kummardawad,
 Werd ja häbi nuttawad!
 „Digus, kus so kodu jäänud?
 Silmaweega selga pöörnud
 Olid sa mo isamaal!
 Piits ja weri walitfesi!
 Drjaleiba nuttes murdsid
 Gesticirahwas Gestimaal^a. —

1186 oli see õnnetu aasta, kus esimene „ristiusu apostel“
 Meinhardt meie maale jõudis. Ta oli Breemeni linnast päris,
 kelle kaupmehed jo mittu aastat otsa Liivimaaaga olid kaubelnud
 ja lema rahwa rikkusest sellepärast palju mõistsid rääkida. Et
 Sakslad siis alles meie maa oleksid üles leidnud, see on üks
 naeruwäärt mõtte, sest et naad õmmeti nii wähe haritud ka ei
 olnud, et naad kõigeis põhja-poolseis riikides kuulsat Gesticirah-
 wast ei oleksid tunnud. — Liiwirahwas seisis Meinhardi tuleku
 aeal Ploozka kuninga Wladimiri kaitsemise al. Seda teadis
 Meinhardt väga hästi ja palus sellepärast Wladimiri käest luba,
 enne kui ta oma ümberpöörmise tööga peale hakkas, mis temale
 ka väga hea meelega anti. Wõningad rikkad ja auustud mehed
 lastsid ennast Liiwlastest peale lühikese õppetuse ka pea ristida. —
 Teisel aastal näeme Meinharti jo üht kantši ehitawat, keda üks
 külsaks nimetati. Paar aastat weel hiljem, kus ennast jo suur hulk
 rahwast heaga oli ristida lastund, rääkis Meinhardt ka jo Bree-
 meni erzpiskoppi ülem-walitsusest ja iga wilja kümnenda maksust.

Alga nüüd hakkasid Viivlased jo märkama, kuhu poole asjad püüdsid kaaluda; naad hakkasid ära tundma, et need, kes ika taewariiki suus kannawad, ka sugugi maailma riikisi ära ei põlga. Jo aasta 1198ma kohta, kus Berthold piiskop oli, juttustab Pätti Hindrik: „Ja Viivlased saatsid ühe saadiku piiskoppi juure“ (kes suure sõawäega Saksamaalt Viiwimaale oli tulnud) „ja lastsid küsida, mikspärast ta üht sõawäge kaasa olla toonud. Saaba oma sõawägi koju ja pööra omakstega rahus oma piiskoppi lossi tagasi: neid, kes usku wasta wõtnud, wõid sa meiepärašt fundida, teda pidama; tõisi aga awatele, teda wasta wõtma, aga sõnadega ja mite piitsadega“. — Siiski ei arwanud Berthold ilma sõda läbi saawat, kus ta aga ärateenitut surma sai. Albertiga, kes nüüd Viiwimaa piiskoppiks sai, algab aga meie maa päris hirmus aeg. Ta oli 30 aastat piiskop, aga peaaegu mite üht aastat ei läinud mööda, kus inimeste weri ei oleks jooksnud, kui wee-ojad. Rõige rohkem oli Gestlastel kannatada, sest et Pät-lased ja ka üks jagu Viiwirahwast pea ära said wõidetud, ja ennast risti usku andsid. Ehk kül Viivlased ka Gestlased olid ja Gestirahwa poole hoidsid, siiski sunniti neid wasta meelt oma wendade wasta wõitlema, nagu Pätti Hindrik juttustab, kui ta ütleb: „Ja Saksad saatsid kõige Viivlaste ja Pätlaste juure, ja ähwardasid ja lastsid neile öelda: Kes mite wälja ei tule ja kristlaste sõawäe järele ei käi, saab kolme markiga trahwitud. Ja nõnda tuli hirm kõikide peale ja naad tulid“. — Gestlaste wahwus selle hirmsa sõa aeal on imeks panna. Albert läks iga sügise Saksamaale, tuli iga kewade uue ristirändajatega tagasi, ta jagas neile mõisaid wälja, ta asutas wiimaks aastal 1202 mõdgawendade ordot ehk rüütliseltsi, kes sellepeale pidid wanduma, et naad oma terwet eluaega selletarwis saaksid kulutama, Pääne-maa paganate wasta wõidelda, — aga see kõik ei tahtnud aidata, sest Gestlased tegid ennast ika jälle uuesti neisi wäekaua neile kaela pandud ahelatest priiks. Wiimaks, a. 1218, läks ta ka weel wägewa Daani kuninga Waldemari juure, nagu Pätti Hindrik ütleb, „selle hārda palwega, et ta oma merewäge tulewal aastal Gestimaa wasta saadaks, et Gestlased rohkem alandud saaksid“.

Õnnetumad Gesticlased olid omale suured koopad maa alla kaevanud, kuhu ise ennast, oma naist, lapsed ja kõige paremat wara ära warjasid, kui kristlikud riisujate parved nende maa peale langesid. Balju elas neist ka ühtepuhku maa al, sest et neil maa peal enam ühtegi elumaja ei olnud. Seesuguse koopa leidsid kord Sakslad üles. Nemad tegid siis tule koopa ainsa kitsa suu ete, süitasid seda tuld kana aega, ning lastsid suitsu kõik koopa sisse. Kõik mis elawa loomadest koopas oli, pidi ära lätkatama, ja kristlased leidsid, kui naad wiimaks koopa sisse tungisid, rohkem kui tuhat hinge (muudugi enamast kõik naesed ja wäetid lapsed), kes osast jo surnud olid, osast surmaga wõitlesid. Need wiimased said silmapilk ära tappetud, wäga rikkas saak aga sai kristlikult ära jagatud. Peale selle sündmuse juttustamise ütleb Vätti Hindrik omas aearaamatus edasi: Wiirulased ja Sakslad pöörsid koju ja kiitsid oma Jumalat, et ta Harjumaa rahwa uhkeid sõdameid selle kristliku alanduseks maha oli rusunud. — Et sugugi Gesticlaste ristimine, waib ristitud Gesticlaste maa d neil inimestel pää-asjaks olid, seda näitab tüli, mis aastal 1220 Sakslaste ja Daanlaste wahel tõusis. Albert oli kaks missionäri, Preeter Rakenwaldi ja meie Vätti Hindriku, Gesticlaale saatnud, rahwast ristima. Naad läksid ilma sõdawäeta, ja sellepärast lastis ennast rahwas igal pool ristida. Peale selle, kui naad jo mittu tuhat hinge olid ristinud, tulid naad ka Wirulaste juure. Nüüd räägib Vätti Hindrik nõnda edasi: „Ja Wirulased esimeses maakonnas, keda Budümeks nimetaks, wõtsid neid wasta ja lastid ennast ristida, nelitoistkümmend küla kõik üheskoos oma wanema Tabelinaga; selle mehe on aga Daanlased pärast ülesse poonud, selle eest, et ta Riialaste ristumist wasta oli wõtnud (!) ja oma poea mõõgawendadele pandiks annud. Muud Wirulased wõistes

maakondades aga, et naad Daanlaste ähwardamiste pärast Riia preestriži wasta ei julgenud wõtta, kutsusid Daanlast, kui oma naabrist, oma juure ja said neist ristitud. Sest Wirulased uskusid, et üks kristlaste Jumal olla, nii hästi Daanlastel, kui Sakslastel, üks usk, üks ristimine, ja arwasid, et ühtegi tüli sest ei wõida tõusta, ja wõtsid oma naabri Daanlaste ristimist wasta. Riialased aga, et naad Wiru maad oma pärisosaks pidasid, sest et naad tema rahwast risti-usu alla olid heitnud, saatsid ülewalt nimetud preestrid sinna, et teda ristida. Nõnda Patti Hindriku sõnad. See tüli Sakslaste ja Daanlaste wahel Gesti laste maa pärast läks nii suureks, et Albert Rooma paapsti juure läks abi paluma, ja kui ta sealt midagi ei saanud, sest et ka Daanlaste saadikud seal olid, kes jälle omalt poolt tema peale kaebdust tõstsid, tõttas ta keiser Friedrichu juure, aga ka ilma aegu. Keegi ei tahtnud wägewa Daani kuningaga tülisse heita. Gestilastel aga oli selle tüli juures kõige rohkem kannatada, sest kes ennast Sakslastest ristida lastis, seda poosid Daanlased üles, kes aga Daanlaste käest ristimist wasta wõtsid, neid tõmmasid Sakslad wõlla. Kõige esimesed, kes nende tapmist juures langesid, olid ita ülemat sugu Gestilased ja wanemad, sest kunni need otsa ei saanud, ei olnud ka hästi võimalik, Gestirahwast pärisorja seisuse sisse lükkata. Ja seda surmawat põlwe ei maitšnud Gestilased mite üksi paar aastat, waid mittu sada aastat otsa. Pärast tuli ka weel muud rahwast meie maale; seal oli Rootslase, Poolaka, Tatterlase ja Shottigi sõawägefi leida, kellest igaüks oma poole kiskus. Ei olnud neil Gestirahwa käest enam midagi wõtta, siis läksid üksteise kestis riidu, kus wiimaks ommeti Sakste wägi kõigist tõistest üle hakkas käima. Need olid ita kõige kawalamad, sest õigel aeal mõistsid naad ka paganatega sõbrust teha ja nende wennaks heita, nagu Sengalli wärsti Westhardiga, kes ita Sakstega ühes tõiste ristimata rahwa wasta wõitles, et nõnda ise puutumata jääks, ja keda aastal 1225 paapsti legaat Wilhelm von Modena weel ei jõudnud kõige oma tulise kõnega sinna saada, et ta ennast oleks ristida lastnud. Siiski jäiwad Sakslad tema sõbraks. Gestilased olid kül ka mittu kord Wenelastega

ühes wõidelnud, kellega naad jo wanast aegast peale sõbrust pidasid, aga et Wenelastel enestel palju muud sõdast oli, siis ei wõinud neile ka sealt poolt ika abi tulla.

Kui meie selle peale mõtleme, kui palju warandust selle aegast sees meie maalt wälja wiidi, siis wõime sest jo nakkutene aru saada, kui wäga rikkas ja rüüwikas wana Eestirahwas olnud. Esimesi ristisõdijaid jättame puhtasti nimetamata, kes millaski kauemaks Eiwimaale ei jäänud, kui ühe aasta, kus naad iga kord suure warandusega Saksamaale tagasi läksid. Aga aastal 1238 ühendasid ennast Eiwimaa mõõgarüütlite ordo ja Saksamaa saksarüütlite ordu, ning nüüd elas nende ordo-rüütlite walitseja eht meister igakord Eiwimaal. Neid walitsejaid oli esimese sada aasta aeg 23 tükki üksteise järel, kellest igaüks, kui ta mõninga aasta oli walitsenud, suure warandusega Saksamaale tagasi läks. Seda warandust riisusid naad enamasti sõdades kogu, kes kinni pidamata oma puhtu edasi kesisid, aga mite enam üksi maa pärisrahwaga, waid wahel seka ka piiskoppide ja rüütlite wahel. Nõnda räägib Balthasar Rüssow omas aearaamatus ühest ordo-walitsejast, Franko v. Kressdorpist: „Sel meistril oli palju kulla ja hõbeda warandust Riias, nimelt ühe Wiliandi pandirentniku järele jäänud wara, 30,000 marki kulda ja 600 marki walatud hõbedat, ilma tema hõbedase sõõgilana ehteta. Sinna juure oli ta ühe Wittensteini lossi waranduse ülewaaaja, Helwich v. Gilseni käest tema eluaegal ühe tündri täie raha saanud, ja peale tema surma sadatuhat marki kuldtuffatit (roosinobliks nimetud, et neil roosililli kuju peal oli; auri nobilissimi) ja veel kõiksugu muud raha, ilma walatud hõbeda ja sõõgilana ehteta, mis kõit Wolter v. Kressdorp, ordo-meistri wend, tema walitsuse aegal Riias ära Preisimaale wiis“. (Sündinud aastal 1439).

Kus nii palju wara oli, seal wõis küll ka palju röömuist elu olla? Kuulgem, mis meile Rüssow sest juttustab. Kui ta rüütlite, piiskoppide, preestrite ja õppetajate awalikust pordo-elust palju on rääkinud, ütleb ta edasi: „Mis ordo-rüütlite, doomherade ja rüütlite igapäawase töö kohta üttelda tuleb, siis ei ole sel aegal palju muud nähtud, kui ümberkihutamist ja jahtimist,

währlimist ja mängimist, sõitmist ja ajamist ühest pulmast teise, ja ühest kiriku pühast teise. Ja wähe on neid olnud, kes ennast wäljasmaal kuningate kojades, ehk sõas pruutida lastsid. Ja et siin Liiwimaa pulmast, laste õlletamist, wakkusi ja kiriku pühast nimetasin, siis tahan nüüd ka lühidelt rääkida, kuidas neid wanast meie maal peeti. Esiteks¹, räägib Rüssow edasi, „kui ühe rüütli pulmad tulemas olid, said peaaegu kõik rüütli pered terve Liwi maalt weerand aastat warem ühte linna ehk alewiku tellitud, kus pulmad said peetud. Ja ehk kül mõisad Liiwimaal suured on, siis on naad ommeti seesuguse suure hulgale liig weiksed olnud, kellepärast naad siis linnades ja suurtes alewikutes, kus suured gildemajad seesuguste pulmade tarwis olid üles ehitud, igakord oma pulmi pidasid. Ka ei ole naad ühe linna pasuna ja pillimeestega rahul olnud, waid ka riigiwalisuse sõatrummisti ja muu linnade pasuna-mehi ligi tellinud. Ja kui nüüd pruut ja peigmees kõige kutsutud wõerastega sinna olid jõudnud, siis on laupäaw enne pulma kõigile üks tore õhtu sööma-aeg walmistud. Enne sööma-aega on aga terve pulmasaja kahes parwes, üks parw pruudi, teine peigmehe poolt, wäga uhkete ja toredaste ratsa linnast wälja sõitnud, kus nende suured ja rammusad täkkud ja hirnujud ruunad kuldse keedide ja muu ehtedega ehitud nende alpidanud tantsuma ja hüppama, n, n. e. Pärast on naad jälle linna tagasi sõitnud trummide ja pasunatega, püssipaugutamise ja muu käraga, nagu oleksid naad mõne lahingu ehk kantsi ära võitnud. Ja kui naad jälle linna jõudsid, pidid naad läbi terve linna ja kaks kord ümber gildemaja sõitma, kus pruut kõige naesterahwa hulgaga seisis, ja nii pärlide, kulla, kullatud keedide ja ühe kõrge krooniga ehitud oli, et ta nende asjade raskuse pärast walt jõudis jalul seista. Wiimaks on mõlemad parwed laiati läinud ja terwes linnas ja igas nulisas ratsa-ajamise ja wõidukihutamisega oma rüütlikku olemist ülesnäitanud. Peale selle on igaüks oma korterisse läinud, omad saapad ja kannuksed maha võtnud ja siis gildemajasse tõttanud, kus ta omale lesta õõni head põlwe tegi. Teisel pühäl on peigmeest ja pruuti sõatrummide, pasunate ja suurte küünaldega wäga uhkete kiriku

saadetud, kus õrila mängijad ja kantorid, mite ilma kingituseta, ennast ka kuulda lasksid. Peale jutluse on naad altari ete wiidud, kus õppetaja wast pooletunnise waewa peale pruudi suust „jah“ sõna wälja sai. Kui naad nüüd laulatud olid, said naad seefamafuguse toreduse ja uhkusega jälle kirikust gildemajasse saadetud, kus üks kannis sööma-aeg walmis seisis. Peale sööma-aea on kohe ilma palwe ehk lauluta peale hakkatud tantsuma, ning joomise ja priiskamisega ei ole ka wiivitust olnud. Seal algas üks liig-lakkumine, iseäranis ordo-rüütlike kannupoiste wahel, kus üks tõist poole ehk terwe mõõdu õllega wõidujoogile sundis, teda weikestest peekritest sel wiisil jues, et ta ühe kääga peekrit kinni hoidis ja tõisega ita õlut sisse walas, kunni tõik õlu ühe hingega ära oli joodud. Nõnda pidi ka tõine tegema, kui ta mite lühikest mõõta oma keha sisse ei tahtnud saada. Seesugune prassimine ei sündinud ka mite ilma suure õlle ärapiillamiseta, sest gildemaja pörand sai mahapillatud õllest nii märjaks, et iga kord õlgi peale pidi lautadama, taheti seal weel seista, kõndida ehk tantfida. Kes seal kõige paremine lakkuda, priiselda, nuiada, pista ja maadelda jõudis, ka sõimada ja tõik maailma imed kaela wanduda, see oli kõige esimene kuk, ja sai tõistest ülendud ja auustud. Kui naad nii tõik kaelani täis olid, seal tõusis siis waidlemine, nuiamine ja pistmine, mite üksti uulitsa peal ja eeskojades, waid ka gildetuas, kus naesterahwas ja neiud istusid, ja kus igaüks kõrge laudade, toolide ja penkide peale eest ära pidi kargama. Seal wehklesid naad siis oma suurte mõõkladega, keda kahe kääga kinni sai hoida, nõnda et mõnel pää keskpaigast lõhki ehk käsi keha küllest maha sai raiutud, ja palperitel pääwad ja õõd tegemist oli haawu kunni tõita. Mis seal siis tapmist ja muid hirmsaid asju sündis, pahanduseks õrna kõrwadele ja noore inimeste silmadele, sest kõigist ei julge kirjutadagi. — Tõisel esmaspäawal saidwad pruut ja peigmees jälle kiriku saadetud, kus neile õppetaja abielust jutlust pidas. Peale jutluse, kui õrilamängijad ja kantorid oma laulu olid lõpetanud, said naad jälle gildemajasse wiidud, kus wõõrad nagu esimeselgi päawal rõõmsad olid. Peale pulma on weel linna kõrtsid ja wiinakelbrid pidanud kõige paremat, mis neil olnud, etc

laduma, enne kui naad ütstõisest lahkunud. Aga ilma üles arwamata on, kui palju nuumatuid hãrgi, lambaid, figu, hanisi, kanu, metslinda, kalu ja õlut selle aeaga ära söõdi ja joodi! — Nõnda kirjutab Rüssow selleaegse rüütlite pulmadest; peaaegu selsamal wiisil peeti ka laste õlletamisi (ristumisi), wakkusi ja kiriku pühasi. Neist kõigist rääkida, meie aeg siin ei kannu, aga juttustamise wäärt on naad kül.

Kas siis ime oli, et jo aasta 1574ma kohta Rüssow ühest Tallinna saksa sõdawäest kirjutab: „Ja heitsid jälle Rien-Hofi laagrisse, kus naad kõige kristliku walitsuse ja wiisi wasta kõi maarüüstajad maja pidasid; ja ehk kül need kohad Tallinna pãralt olid, on naad neid siiski kui waenlaste maakondasi pidanud, et naad aga oma wola järele riisuda ja määsada wõiksid. Naad on sellepãrast waese talupoegade käest elajad ja wilja ärariisunud, ja waese talupoegadega hirmsamal wiisil ümber käinud, kuidas waenlased weel millasgi ei olnud teinud, nõnda et kõik talupoead neis maakondades olla ütelnud, et neid kül wãga sagedaste olla riisutud, aga siiski millasgi igapidi nii paljaks, nagu neist Sakstest sel korral. Sest need olla kõik salause koopad maa seest wãlja kaewanud, ja kõik, mis need waesed inimesed oma waenlaste eest sinna warjule pannud, ärawõtnud“, n. n. e. — Sedawiisi tehti, kui „paganate“ maid enam riisuda ei olnud, oma enese talupoegadega, kes jo ammuigi risti-usku olid heitnud.

Üks tõine aearaamatu kirjutaja (Sebastian Münster omas „Cosmographie's“) juttustab Gesllastest kolme sada aasta eest nõnda: „Allam rahwas selle maal on peakselts pãrisorjad ja oma ülemate, isearanis mõninga rüütlite ja ordo-herrade walitsejate ja kannupoiste raske sundmuse al. Reed on nende wasta nii ilma armutat, et kui naad näewad, kus waesel talupoel üks hea hobune, hãrg ehk lehm on, et naad siis süüd otõwad, selle pãrast neid tema käest ära wõiwad waielda ja ära riisuda. Pãheb talupoegadest teegi põgenema, mis neid nãlg, piinamine ja rist sagedaste sunnib tegema, ja naad saawad teda jälle kätte, siis raiuwad naad tal ühe jala otsast ära, et ta enam ei saaks põgenema. Ta on see kõige armetum ja kurwem rahwas, selle sarnasi tõist

päikese al enam ei leita. Naad sõdwad jämedat leiba ja sõoti, mis muidu meie juures sead ei peaks sõdima, ja kannawad wiiska, kellest naad paari kolme peningi eest ostawad. Orдохerrad ise ei tee oma talupoegadega palju tegemist, waid lasewad oma walitsejaid nendega teha, mis need aga ise tahawad. See waene rahwas elab nagu elajad, sest teda peetakse ilma mingisuguse Sumala tundmiseta. Kui naad laulawad, siis huluwad naad nagu hundid ja hüüawad seal juures Jeesuse nime ilma lõpmata *), aga kui neid küsid, mis Jeesus tähendab, siis wastawad, et naad seda ei teada, waid aga laulda, nagu nende wanemad ka laulnud^a.

Noh, mis ma sest hirmsast aeast weel pikkemalt hakkam rääkima! Ühtewiisi riisumist ja tapmist, muud meie sealt ei leia. Maa pärisrahwas olid nüüd ka jo ammugi pärisorjateks tehtud, ja ega need siis Sakste silmas enam inimesed ei olnud. Wana aanus Nüssow, ehk küll ise ka Sakslane, kirjutas sest põlwest jo 1400ma aasta kohta: „Nii toredad kui ka rüütlike õigused Liwimaal olid, nii wilets oli waeste talupoegade lugu kohtude ja õiguste poolest. Sest waesel talupoel ei ole rohkem õigust olnud, kui tema junkur ehk walitseja just tahtnud. Ja ta waene mees ei tohtinud kuskilgi ülema kohtu ees wäewalla ehk üleliiguse üle kaebdust tõsta. Ja kui mõni talupoeg oma naesega ära snri ja lapsed järele jäid, on nende laste eest nõnda muret peetud, et saknad kõik, mis wanematest järele oli jäänud, omale wõtsid, ning lapsed pidid ihualasti junkru abjude ete enuast soojendamama minema, ehk linnades santiima ja oma wanemate pärandusest ilma jääma. Ja kõik, mis talupoel wara oli, selle üle ei olnud tema l wõimust, waid tema sakstel. Ja kui talupoeg midagi oli ekfinud, on ta ilma armuta ja inimeseliku kaastundmiseta omast junkrust ehk walitsejast ihualasti üles tõmmatud ja ilma wanaduse peale waatamata pikka terawa witstega pekstud. Üksi rikkas talupoeg

*) Oma wanu rahwa-laulust ei laulnud ja ei laula nüüdgi Gesslased millasgi Sakste kuuldes, sest et neil see wana kuldne pärandus, mis neile nende wanast aeast üksi weel üle jäänud, seega kui oma rinna salamasi peidu-kohast wälja näitab heidetud riisumise wola alla.

õdis ennaft igal korral suurte kingitustega peasta. Ka leiti mõningaid rüütlite seast, kes waeleid talupoegi ja alamaid koerte ja hurtade wasta ära wahetasid^a, n. n. e.

Et see aeg Gesticrahwa pimeduse aeg olnud, kes tahaks seda waleks teha? Mis meie rahwa seas õigest risti-usust, kes ennaft armastuse teendes üles näitab, elamas on, seda on talle kõik eesti wendadest enestest saanud. Nimelt hakkas see õige tulukene wennaste kogudustega meie maal paistma. Enamasti kõik mehed, kes meie rahwa waimuharimist tulise waimuga taga nõudsid ja kelle nimed meie rahwa juures kuulsad on, olid kas ise uende koguduste liikmed ja eestseisjad ehk nende poead. Sellepärast on aga neid kogudusi igal pool nii palju, kui võimalik, tagasi satud, sest et nendega jo Kristuse õige waim rahwa seka tuli, kes ütleb, et Jumala ees üks inimene niisama palju maksab, kui tõine.

Wõtta meie rahwa käest ära, mis talle õige ja elawa risti-usu poolt eesti oma meestest, nimelt ka mõne wennaste koguduste liikmest ja nende kaswandikudest saanud, ja sa wõttad tema käest ta terve risti-usu ära. Wõtta ära, mis wene keisrite käsu peale enne uut koiduaega tema koolide eest tehtud, ja tal neid üht ainust ei ole. Pimedust, pilkast pimedust, muud sa meie maal Gesticrahwa seas ei leia olewat.

Alga pimedus ei kesta igaweste, jo tõusis koit hommiku poolt ja kuulutab heledat walgust: meie wene keisri herrade arm oli see koit. Seepärast, nii mittu kui kastetilkast hommikuse koidule wasta särawad, nii mittu rõõmu-filmapiisarat läigiwad eesti filma laudel meie keisri auuks, nii mittu eesti weretilka on walmis, ennaft tema eest ära walama!

Meie elu tõde

Gestimaa, sa meile ammuft antud,

Meeles, mõttes muistse aegist kantud,

Ruhu on so wanad ehted jäänud,

Priius, wõimus, auusus peitu läänud?

Oh, sind oldi kaua lõõgas weetud,

Seitse sada aastat piinal peetud;

Seitse sada aastat — Jumal aita!
Kes võib seda häda üles näita?

Nga nii kui mets, mis talw teind paljaks,
Kewadisest õhus ärkab haljaks,
Nõnda, Gestimaa, ka sinu lugu,
Keda paljaks teind randmeeste sugu.

Eht kül, nagu lehed metsa pinda,
Gesti-veri paisutand so rinda —
Sinu noore sou ust ja lootus
On so unelt ärkand elu touts!

II.

Õhulennud Gesti waimupõlts.

II.

Wõitlemised Eesti waimupõllul.

(Peetud jst 4^{mal} Jaanikuu pääwal 1870.)

Aunustud seltsiliikmed! Oma seltsi wiiet aastapäawa pühit-
sedes, oleme täna seie kogu tulnud, et tõine tõisega sesti osa wõt-
takšime ja seda meele tuletakšime, mis meie püüdmistest jo korda
on läinud, ja ennasti wastastiku seepeale karastakšime, mis meil
weel kätte tuleb saada. Meie selts on jo ka nimelt seepeale asu-
tud, et ta elawalt osa wõttaks meie rahwa püüdmistest wai mu
põllu peal, et ta omas waimu-olemises eesmärgiks ja eesnäita-
jaks oleks terve rahwale, ja lõppeks, et tema sees ennasti need
mehed ühendakšid, kes meie rahwa waimu-põllul ühel meel sel soo-
wiwad ühes wõidelda. Täna sel mälestuse pääwal wõib sellepä-
rast meile igale ühele suureks äratuseks olla, kui seepeale waa-
tame, mis jo tõised aused mehed enne meid on teinud ja mis
meie, nende waimu-tulukeste külles oma enese waimu-küünalt põ-
lema süütades, neist wõitlemistest oma kohta wõime õppida.
Sellepärašt tahan siin täna üleühtse wõitlemistest eesti
waimu-põllul rääkida. Et aga siin täna õiguse pärašt üks
tõine seltsiliige pidi kõnelema, keda muud kogemataš tallitused
tagaši hoiawad, ja mina alles eila õhtu teada sain, et pidukõne sel
wiiril minu peale oli langenud, sellepärašt palun ennasti jo ete
wabandada, kui minu kõne mite seda ei ole, mis ta pikema
etewalmistamise juures ehk wõiks olla.

Igaühe rahwa waimu-wõitlemised awaldawad ennast nii hästi olewa kui tulewa aegadele nimelt rahwa kirjanduses ehk võerasõnaga literatuuras. Sellepärast on ka igal rahwal tema kirjanduse kohta omad mitmesugused õitsemise aead, sedamööda, nagu need waimu-wõitlemised kas enam ehk vähem elu awaldasid, kas ülema ehk alama järje peal seisid, ehk, ühewiisiliste igapääwase tarwituste alla maha langedes, ka puhtast soitu jäiwad. Kui meie sellepärast maailma aearaamatu kätte wõttame, neid

rahwa wõitlemisi ja nende kirjanduse võtsemise aegasi üksteise vastu kaaludes, siis leiame, et iga aea kannul, keda rahwas oma rahwause (nazionali) suure aegadeks nimetab, ka selle rahwa kirjanduse suured võtsemise aead käiwad. Sedä leiame jo Piiblis tõeks tunnistud, sest Taaweti ja Saalomoni aeal, kus Eebrea rahwas oma kõige wägewama korra peale jõudis, sündisid ka selle rahwa kõige ülemad laulu ja tarkuse raamatud. Saksa rahwa kirjanduse esimene tähtjas võtsemise aeg hakkas minnelauludega peale ristisõdade aeal, kellest ristirändajad uut elu sünnitawaid mõtteid ja arwamisi ühes tõiwad, keda naad kas kunstide- ja teaduste-rikka Konstantinoopoli linnast, ehk imederikka Hommitumaalt olid kaasa pärinud. Lutheruse aeal ja selle wägewa mehe wõitlemistega kiriku walitsuse meelewalla vastu, hakkas waimuliku laulude võtsemise aeg peale. Rõndasamuti on ka saksa kirjanduse muu võtsemise aegadega lugu, kes iga seesuguste üleüldiste häälooria aegadega ühte langewad, kelle tähtsus suur on ja üht wägewamat waimu-elu jõudsid sünnitada. Seesamasugune lugu on ka iga muu rahwa juures.

Eestirahwa kirjanduse võtsemise aegadest ei wõi seiemaani kül mite rääkida. Mis meie keel ja ehk ka kiri enne Sakste pealelangemist oli, sest ei ole meile kõige wähemat sõnumekest järele jäänud. Siis aga hakkasid wõitlemised peale, kus meie rahwale sest kül sai, kui ta elawa hingega peasis ja iga jälle uut jõudu nende poliitika wõitlemistele wõis koguda. Nende poliitika wõitlemistest ei käi aga millaski kirjanduse saamisest lahkus, nagu meie enne nägime, ning sellepärast on ka Eestirahwa kirjanduse — mite võtsemise — aga signemise aead need, kus ta oma poliitika wõitlemistes kõige kindlama järje peal seisib. Seesugune esimene signemise, üleüldse eesti kirjanduse loidu-aeg oli 17mas aastasadast, kus Poola ülemwalitsus Viirwimaal otsa lõppis ja meie rahwas täitsa Rootsi isaliku walitsuse alla sai. Selle walitsuse pää-mure olid eesti koolid, kirikud ja ka poliitika õigused. Nii pea aga kui need käes olid, algas ka uus elu eesti kirjanduse põllu peal. Üks jagu mehi, kes seal tööd tegid, olid kül Sakslased ja Rootslased, kellele aga üks üles-rääkimata seestpidine

tundmine awaldas, et Gesticirahwaga üksi eesti keeles võimalik ühel meelcl seista, ja et see, kes Gestimaal omale kodumaad soowib, Gestilaseks peab saama. Need mehed oleksid muidu jo ka wäga hästi selle peale wõinud tungida, et Gesticirahwas oma waimu-harimiseks saksaakeest oleks pidanud wasta wõtma, nagu seesugusi soowijaid igal aeal ja wist ka sel aeal on olnud. Kuusad mehed olid sellepärast need töölised eesti põllul, sest naad soowisid üksi seda, mis õigus oli, ja tegid nii palju kui nende jõud kandis. Kõige ülemad on neist Heinrich Stahl ja Joachim Rosfinius, esimene Tallinnas sündinud ja pärast õppetaja Gestimaal, teine eesti õppetaja Tartus. Nende järgmised on: Reiner Brocmann, Simon Blankenhagen, E. Moller, Georg Müller, Helmold zur Mühlen, B. J. Forselius, Johann Hornung, Joh. Gutschlav, H. Göfeken, Nik. von Hardungen, Andr. Virginus, M. Schütz, A. Thor Helle, E. von Kintelen, Nic. Bagge, Matth. Fabricius, G. Salemann, A. Raudjall, A. Hindrik Lükke ja palju muid. Nende meeste kirjadest ei ole küll enam palju järele jäänud, aga nende hulk awaldata, kui elusalt 17mas aastafadas eesti kirjanduses tööd hakkati tegema. Rääkimata olgu weel need, kelle kirjadest meile midagi järele ei ole jäänud, ehk kes muidu ses waimus tööd tegid, ilma et naad ka kirjasi oleksid wälja annud. — Tähtjas on sellepooles ühe neist eesti kirjanduse alustajate (Brocmanni) tunnistus, kes oma eesti keele laulu juure neid saksaakeele salmist on lisanud:

„Andre mögen ein Andres treiben,
Ich hab' wollen estnisch schreiben.
Estnisch redet man im Lande,
Estnisch redet man am Strande,
Estnisch red't man in den Mauern,
Estnisch reden auch die Bauern,
Estnisch reden Edelleute,
Die Gelehrten gleichfalls heute.
Estnisch reden auch die Damen;

Esnisch, die aus Deutschland kamen.

Esnisch reden Jung und Alte.

Sieh' was man vom Esnisch halte!

Esnisch man in Kirchen höret,

Da Gott selber esnisch lehret.

Auch die klugen Pierinnen

Setzt das Esnisch lieb gewinnen.

Ich hab' wollen esnisch schreiben,

Andre mögen ein And'res treiben."

See on eesti keele ümberpandud, aga ilma riimita:

"Õised tehku õisi asju,

Minu soom on eesti firi.

Eesti keelt sa maal nüüd kuuled,

Eesti keelt sa kuuled rannal,

Kuuled ka, kus talupoead;

Eesti keelt nüüd räägitakse

Rüütlistest ja teadus meestest,

Daamedest ja nendest kõigist

Kes on Saksamaaltki tulnud,

Eesti keel on noorel, wanal,

Waat', mis lugu tast ei peeta!

Eesti keel on kirjutes,

Sumal ise seal tas õppab,

Ka need targad kunsti-andjad,

Eesti keelt nüüd armsaks wõtt'wad.

Minu soom on eesti firi,

Õised tehku õisi asju!"

Seesugune rõõmus elu oli siis eesti kirjapõllu peal sel aéal alustust teinud, ja oleks wist sedapuhku edasi läinud, kui teda mite uued rahutumad poliitika aead ei oleksid ära lammatanud. Ka oli tal siis jo lõpmata palju waenlast, nagu meiegi aeal, nõnda et eesti noore poliitika õigustega pea ka jälle tema kirjanbuse elule ots peale oli tehtud. Reisi wõitlemistest selle meie

rahwanse waimu-elu sõprade ja waenlaste wahel saama aga siis alles üht täieliku pitti omale teinud olema, kui eesti kirjanduse tõdise figinemise aega läbi oleme rääkinud.

Kes wanemast rahvast ei teaks, mis sugune rõõmu-liikumine peale aastal 1819 kuulunud prii-laskmise Gesti rahvast käima pani? Jälle oli nus elulootus rahwa seka elama asunud, ning mõningad aastad ei olnud weel mööda läinud, seal oli see lootus nagu Rootsi ael rahvast ka jo rõõmsalt oma kirjapõllu peal uuesti tööle ajanud. Et äranahes, et see aeg saaks tulema, ja ise ka ühes aitades, et ta tõeste pea tuleks, olid mitmed õppetud Gesticlased jo enne suure hoolega eesti kirjapõllu peal tööd teinud, iseäranis eesti keelt hakkanud läbi-nurima ja teda oma krammatika seaduste peale põhjendama. Gupel, Arvelius ja Rosenplänter olid sellepoolest esimesed tähtjad äratajad, ehk kül nende kirjad saksa keeles on kirjutud, kunni D. W. Masing aastal 1816 oma Originallehtetega ka õppetud meestega hakkas eesti keeles rääkima, ja nõnda igapäevi ühe uue aea alustajaks sai. Masingi jälgede sees, kes aastal 1821 oma esimest „Rädala lehte“ wälja hakkas andma, käisid graaf v. Mannteuffel, Dr. Kreutzwald, J. W. Jannsen ja muud. Aastal 1834 nähti Tallinnas saksa teatris ka jo esimest eestikeele näitusmängu: „Pääparandus ehk talgu taga tip“, kes täitsa oma enese selleaegse rahwa-elust wälja oli wõetud. Iseäranis õppetud meeste arw kaswis ita suuremaks, kes suure hoolega selle põllu peal tööle heitsid, ja kellest suurem hulk Gesticlased olid. Aga üht kirjandust sünnitada ilma teaduse põhjata, on niisama, kui maja ehitada ilma aluseta. Sellepärast asus Tartus aastal 1838 õppetud Gesti-Selts elusse, kelle kõige tähtsamad asutajad ja esimesed liikmed olid: Dr. F. R. Jaehmann, lektor D. H. Jürgenson, Dr. Kreutzwald, Dr. Hansen, Dr. professor Kruse, pealik E. von Meydell, Dr. professor Hueck, professor Preller, C. Reinthal, õppetajad Gehewe, Boubrig, Heller, von Jannau, Knüpfker ja muud. Eigi 25 aastat otša on see selts oma tööd auufaste teinud, ja iseäranis nimetud meestest on meile

palju kirjasi järele jäänud, kes meie keelt teaduse korra sisse on aitanud seada, ja meie wana-aea histooria pimeduse sisse walguse tulutse on kannud. Kahetümne wiie aasta sees olid selle seltsi liikmed jo 300 peale tõusnud, nende seas ka ligi 100 liiget rüütli soust, peale 20 professori ja õppetud meest Ungria- ja Saksa-, ja 5 Soome-maalt. Kõik õppetud mehed, kes selle aea sees eesti kirjawara kaswatanud, olid selle õppetud Eesti-Seltsi liikmed, nagu Ahrens, Neuss, Wiedemann ja muud.

Alga nagu pääw ja õõ üksteisega ühte puhku wõitlemas, nõnda seisawad jo sadanded aastad faks parteid meie maal tõine tõise wasta, kellest pea üks pea tõine ülema walitsuse oma kätte sai. Ühe liikmed on needsinatsed, kes ära tundsid, et see õige ja auus on, kui need, kes Gestimaal elawad, meele ja mõtte poolest ka Gestlased on; tõise partei liikmed aga needsinatsed, kes muud püüdmist ei tunne, kui kõik oma meele ja usu alla heita, aga kelle meel ja selle ust meile wõerad on. Selle parteiga oli õppetud Eesti-Seltsil ja tema liikmetel oma esimese 25 aastase kestmise ael palju wõitlemist. Tema wastaliste arw kaswis ka iga aasta suuremaks ja sai wiimaks wõimuse seda ennema oma kätte, mida ruttemine Jürgensohn, von Hueck, von Maybell, Faehlmann, Gehewe, Boubrig ja muud wägewad wõitlejad Tartus üksteise jarel ärasurid. Rõõmus awalik elu, mis alustuses eesti kirjawõllu peal oli walitsenud, jäi nüüd ka ita enam ja enam soiku, kust ära wõib tunda, kuidas selle asja waenlased oma tööd mõnufaste edasi ajasid. Eht seda kül suurem jagu salauses sündis, siiski sai nende püüdmine ka mitmel korral awalikuks, see on seal, kus naad seda suurema hulga kohta mõnusa leidsid olewat. Aastal 1863 astus õppetud Eesti-Selts oma 25 aastasel juubeli-pühäl ka ise awalikult nende wastaliste liiki, peale selle, kui teda tema selleaegne prässident oma pidukõnega selleks oli üles äritanud.

Seäranis kolmel korral ja kohal on nende kahé parteide wastastikused wõitlemised awalikuks riituks tõusnud. Ja et mõõdaniku sündmused ita kõige mõnufamad on, tulewiku ootusi ja lootusi ete ära selgima, sellepärast on wäga tähtjas, nimetud mõõdaniku wõitlemisi selgemalt tundma õppida.

Oli jo aastal 1845, kus Ahrens, kes meie kirjutamise wiisi esite loodusliku põhja peale seadis, ühe weikese kirja sees *) need sõnad eesti keele kohta rääkis: „Igal wanal asjal on üks wäga wisa elu ja ta jääb siiski ifa veel pruugiks, kui teda ka õppetuse poolest jo ammugi hukka mõisteti; aga warem ehk hiljem, õige õppetuse peab ommeti pärast wõimust saama, ja keegi ei wõi teda keelata selleks saamast!“ — Ahrens rääkis neid sõnu ühes kindlas uskus, sellepärast sünnitasid naad ka seesamasugust usku igas südames. Aga just sellepärast näitas see asi neile, kes tema wastased olid, nende soowimiste wasta jo nattukene liiaks minewat. Ühest kirjast, mis üks ülem gümnaasi koolmeister Eduard Meyer Tallinnast nende sõnade wasta kirjutab, panen siin mõned tükid teie ete. See Meyer, kes ennast Hamburgist tunnistab olevat ja eesti keelt mite mõistwat, maenitseb igaüht eksemise eest kõrwalise teede peale, ja arwab selleks ka Ahrensi nõudmist, eesti keelt ülewal hoida ja uuendada, ning nimetab kõit tema eesti rahwause kaswatamist üheks ahwi-armastuseks **). Siis ütleb ta edasi: „Luustagem neid (Gestlasi) luuletuse kirjades nagu Cooper oma wiimast Mohikaanlast ja Bulwer oma wiimast Baronit, aga ärgem laskem oma ilm-uuestisündimata kaastundmisest mite oma nõuu-otsusi kohtu-kojades ja löögirammu omas käewares äralämmatade, seesugune kaastundmine hülgewiisi haisewa punanahkadega on kõige narrilisem alpus“. — Siis ütleb ta Gestirahwast edasi: „On ta kord meie keele kaunist wiina maitsta saanud, siis ei saa ta naljalt enam oma enese keele juure tagasi minema, endine ise-olemine kustub enam ja enam ära, ehk lühidelt öeldud, wili on küps, ta langeb iseenesest meie rüppe“. — Põppeks ütleb see „auus“ Hamburgi mees: „Räägitakse eesti keele suurest jõuust, tema luuletuse tulisest waimust, ja et seda saksa keele sugugi wõimalik ei olla ümber panna; — see on üks looduslik ehe, ja kena, nagu kõistaimede pärg, kes üht põlist metsa

*) Johann Gorming, der Schöpfer der estnischen Kirchensprache. Dorpat, 1845.

**) Inland 1845, № 28.

ehitab, aga mis õnnistust on meile sest lootä, mis histoorialist õnnistust selle põlise metfast? teda peab ommeti maha laastadama; õnnistud olgu mul sellepärast kirwe-mees ja tema tapper, kes talle esimesed hoobid annab!^a —

Sumalale tänu, et see mees oma nimega ühes oma kirja alla ka üles on pannud, et ta Hamburgist päris. Nüüd teame ommeti, misfuguse võderamaa „laastajate“ ja „kirwemeeste“ seka teda peame seadma, ja võime sest rõõmsad olla, et sõherdune eesti pinnal ei ole sündinud. — Seesugusi sõnu omal maal ühe võdera mehe suust kuulda, võis küll iga auusa eesti sõbrale walusam kui kirwehoop ise olla. Muidugi ei võidud selle kirja peale wait jääda. Üks mees astus kõikide eest üles, kelle auns nimi ja hal pää teda ühtlasi kõige Baltimaa laste isaks tegi — piiskop Dr. Karl Ullmann. Ka Ullmanni pikkast kirjast tahan teile mõned kohad ete panna. Ta kirjutab*): „Kui ta (Meyer) nimelt Gesslastest tunnistab, naad olla üks — nagu ta ütleb — seltsirahwas, ja nõuab, naad peada äraltõppema üks iserahwas olewast, ning oma keelt ärabeitma, siis oleks tal ülestunnistada, et eesti rahwause ja keele alleshoidmisega neil mite võimalik ei ole, tõise waimuharimise järje peale jõuda. Seda ei ole kirjutaja oma paari etewisatud sõnaga weel sugugi ülestunnistanud. Ta ei tunne jo eesti keeltki ja ei tea sellepärast ka mite, kui palju harimise wõimu selle keele sees tallel seisab; ja mis ta rahwa histooriasst oma mõtetele toeks wälja wõttab, seda teeb ta ilma õiguseta. Neid temast wälja wõetud sündmusi on ka tõistwiisi wõimalik äraseletada ja neid peab ka tõistwiisi äraseletadama, kui selle tunnistusega, Gesslane ei olla wõinud ja ei wõida nüüdki weel muul wiisil ülema waimuharimise järje peale tõusta, kuid et oma enese rahwast ärasalgab ja võdera rahwausestis ärasulab. Meie soowiksimise sellepärast teada saada, mil wiisil see kirja kirjutaja herra tõeks tahab tunnistada, et Gesslane millaski usu, teaduse ja kunsti poolst tõise waimuharimise järje peale ei wõi tõusta, ilma et ta Sakslaseks, Wenelaseks, Prantsuseks ehk muulaseks heidab. Meie usume, et wäga palju

*) Inland 1845, № 34 ja 35.

õppetajaid ja ka muib inimesi selle eest saavad 'seisma, et palju Gesticlasi, kes mund keelt ei mõista, kui oma enese keelt, tõeste haritud ristiinimesed ja tõeste haritud talupojad on. Dige küll, et sündmus seda rahvast veel nii kangele ei ole viinud, teadustes ja kunstides ühe ülema waimuharimise järje peale jõuda ilma muu keelte õppimiseta. Aga kus ilmas on siis lugu tõsiti olnud, ja kus ilmas on seda ühekorruga sündinud? — Eks Roomlased ei pidanud esite Kreekarahwa keelt õppima, et kõrgema waimuharimise järjele jõuaksid, keda naad pärast omas eneses keeles edasi ehitaksid? Ja missugune uuem rahvas on ennast oma enese keelega üksi ja ilma leppimise-kaubata tõiste rahwaga kõrgema waimuharimise järje peale ülendanud? — — On puhtast mõimata, et need Gesticlased, kes tõisi keeles õppides teadustes ja kunstides ülema harimise järje peale tõusnud, sellespärast oma rahwaust mite ära ei salga ja omas eneses keeles siis oma rahwa kasuks tööd teewad, oma keelt hariwad? Teame nii kindlaste tulewa sündmuse kätti, et meil Gesticlastelt võigus oleks nende rahwaust ja keelt ärariisuda, selle palja arwamise peale, neil ei saaks millaški seda õnne olema, teadustes ja kunstides omas eneses keeles kõrgema harimisele jõuda? Ja kui nüüd jo iga Gesticlane ilma oma keele äraandmiseta üks tõine ristiinimene ja tubli talupoeg mõib olla, ja igaüks tast, kellele Sumal andeid annud ja teed näitanud, tõiste keelte õppimise teel edasi mõib jõuda ja ülema seisuste sisse tõusta, — on siis kristlik, inimeselik ja poliitika poolt sünnis, eesti rahwause ja keele surmamise peale wälja minua, Gesticlaste käest ärawõtta, mis tal jo kirikus ja koolis, mis tal kui rahwal jo on, ja teda meelega aasta-kümne-
deks ehk aasta-sabadeksti ühe korra sisse lükkada, kus ta ei Gesticlane ega midagi ei ole, ühe solgi-korra sisse, kes — nagu his-
tooria õppetab — ita ühe terve rahwa kui ka iga üksiku liikme kohta see kõige haledam ja põlastawam põlw on? — Ja kes seisab seefuguse ten wiimase otsa eest, kus teda inimeseliku arwamise peale käsile wõetakse, ilma et see Sumalast meile seatud kohus ja Sumalast seatud histooria tungimine sinna poole oleks? —

Mõnda wana isa Ullmanni sõnad, kelle eest meie tänades tema

ees oma mütsi maha võttame, kui ühe rõfise tõe-apostli ees. Mis Meyer selle kirja peale vastas, ei ole mite üksi oma sisu, vaid ka oma kõnewiisi poolest nii inetu, et meie tasi enam midagi rääkima ei hakka. Ühe „kultuura-rahwa“ (hinn Sakste) armuheitmine ühe „seltsi-rahwaga“ (Gestlastega) olla naeruväärt, olla pärdik — see on selle pikka vastus-kirja õppetud, kellega see Hamburgi mees, kes Tallinnas oma leiba södi, meie maad tahtis walgustada.

Aga, paraku! Meyer ei kõndinud ja ei kõnni mite üksi seesuguses meeles meie kallil eesti pinnal, waid tema meeleliste arw on lugemata. — Kas siis ka weel ime on, et õppetud meestest algatud rõõmu-elu eesti kirjavõllu peal ikka enam ja enam ärakustus, ja meie rahwause sõpradele muud üle ei jäänud teha, kui oma soovimisi pöue ärapeita ja salauses pidada? Oli nende wastaliste julgus ja nende walitsuse wõimus ommeti jo nii kaugele läinud, et naad õppetud Gesti-Seltsi seks olid teinud, kelleks teda mite ei oldud asutud, see on eesti rahwause ärakautamise ühesaitajaks*). Seda tunnistab seltsi selleaegse praesidendi kõne awalikult üles, mis ta Gesti-Seltsi 25 aastase juubeli pühäl aastal 1863 seltsi liikmete ees pidas. Selle kõne sees näitab ta, kuidas see selts ühe tee-lahkme peale olla jõudnud, mis ennast seeläbi ka jo olla awalikuks teinud, et ta auuhindasi kahe saksa keele õppimise raamatute kirjutamise eest wälja kirjutanud. See olla see uus tee, kelle peal wana asi käima pandud. „Meie ei taha seega mite wägiwaldsel wiisil ümber munta“, ütles ta siis waigistates, „waid meie tahame aga walmis seista ja etewalmistada. Koolide seadeldamiste, õppetajate sinodide ja muu säherduste asjade kõrwal saame ka meie ühe aseme leidma, ja ka meie töö saab ühe suurema kedr-warre kätti aitama edasi ajada.“ — Sest olgu küllalt! Et see „kedr-wars“, kelle saksa sõnaga eesti keele ja meelele ikka enam ja enam linnupaelu wal-

*) Üks õppetud Gestlane, kes ise ka õppetud Gesti-Seltsi liige on, ütles jellepärast selst aegst õlgusega: „See selts ei ole nüüd enam üks ehnische geleserte Gesellschafft (eesti õppetud Selts), waid üks geleserte Gesellschafft (täheleandub selts).

mistatse ja tee peale seatatse, mõnufaste kätma on pandud, seda võime iga päev rohkesti näha. See avaldab ennast igal pool, aga iseäranis meie rahva koolides, keda nii hästi on seadeldud, et jo saksa keel mõnes kohas eesti keelt kõrwale hakkab lükkama. See avaldab ennast ka meie uue kooliraamatute wasta waidlemises, kes mite saksa waimus ei ole kirjutanud. See avaldab ennast igal pool neile, kelle silmad näha mõistawad. Aga Jumalale tänu, ka meie lootus kaswab, sest see aeg ei ole tõeste enam kauget, kus selle „kedr-warre“ rattad mite enam nii mõnufaste ei saa kätma. Meie uue kogukonna seadusega on meie rahwale jälle üks uus aeg peale hakkanud, kes ka meie kirjanduses üht uut rõõmsat sügineumise aega hakkand sünnitama. Gesti lastel on jo nüüd ka õigus, ise nõuda, ja ta ei pruugi ja ei pea enam sellega rahul olema, mis talle tõised tätte pakkuvad. Ja et meie rahwas seda õigust kalliks mõistab pidada, seda on ta jo küllalt awaldanud. Siin ei tohi ka sugugi wiivitamist olla, kui kõik need waenlased häbiks peawad saama, kes nüüd weel suure ülpusega meie aini ja kõige kallimaid püüdnud oma jalgade alla tallawad. Ka õppetud Gesti Seltist loodame, et ta pea jälle täielikult selleks saab, selleks teha 30 aasta eest tagasi asutati. Ta ongi jo wiimasel ael korra jälle püüdnud sinna poole katsunud kaaluda, mis iseäranis sellest võime äranäha, et ta paari aasta eest tagasi üht meie rahwause wanema sõpradest, Dr. Woldemar Schultzi Tartust, omale präsidentiks walitses, ehk küll Dr. Schultz seda tutsimist weel wasta ei wõtnud. Sel wiisil oleme nüüd näinud, kuidas igal korral, kus Gesti rahwa ihulik priius laiemaks läks, ka tema üleüldne waimuharimine suuremaks tõusis. Selle tõdse waimu põllu peal heitis aga ka igal korral nii palju waenlasi wasta, et nimetud priiuste laius waenlaste wõimust üles ei jõudnud kaaluda. Meie rahwa waimu harimine jäi pea ita jälle seisuma; takkistused, mis talle tee peale seati, olid liig suured, rahwa wõitlemise jõud waimu põllul weel liig wäeti. Aga kus rahwas oma waimu priiuse wääriliseks ei jõua teha, seal ei jõua ta ka oma ihuliku priiuse enna si kama ülewal hoida: nõnda õppetab meid maailma his-

tooria iga oma lehe peal. Seda, eesti mehed, pidagem meeles! Meie kalli **Reisri herra Aleksandri II.** arm on meile jälle ühe uue priiuse-aea loonud, sest meie rahwas walitseb nüüd omad eestseisjad ise, wõttab neid oma enese seast, ja kui ta oma armsa riigi-isa seadust täidab, ei ole tal ühtegi karta. Aga ei taha meie seda priiust jälle ära kaantada ja soowime tema sees ikka kaswada (sest ükski kaks teed on siin: meie tõttame edasi ehk langeme tagasi), siis peab ka meie waimuharimine selsamal mõõdul siginema. Ja eks meie kirjanduses uus elu jo jälle peale ei ole alanud, eks meie looduslik kirjutamise wiis jo täitsa wõitu ei ole saamas, mis meile korraliseks siginemiseks kõige pealt tarwis läks! Sellepärast, wahwa julguse ja wäsimata hoolega edasi selle tee peal, keda meie kui truud Gesilased oleme hakanud kaima! Ja pealegi, eks meie lootus ka pään päänalt ei pea suuremaks tõusma, kui selle olemise peale waatame, kes wiimisel aéal meie rahwa ja kirja-meeste seas on hakanud walitsema! Eks meie lootus ka tänasel õhtul jälle nut äratamist ei saa, kui iseene se wasta ütleme: Täna kuuled sa omas armsas keeles esimest korda üht teatre näituse-mängu! Sulle ei tooda selle nime al enam mite mõnes wõeras keeles tük wõerast elu silma ete, waid eesti keeles oma enese rahwa elust seda, mis kunsti töö on palenstanud. Kunstide ja teaduste tööde najal aga ajawad iga rahwa waimu-ehed ja ehitused nähtawale. Mis ühel ehk tõisel tunnil ühe ehk tõise juures meie seas liikus, seda toob kunsti töö ühe korraga päänä ete, ja need südame-liikumised ei wõi muudu, naad peawad ennast siis seefuguseks wäeks ühendama, kes ka waenlased kohkuma paneb: sest waimu-ülendus ja priius kääwad käsi käes. Andkem sellepärast waimus ka sel tunnil kät tõine tõisele, selle südamest woolawa toutusega, et meie ühel meelel ja huffamatas kindmauses oma kalli **Reisri herra** kaitsmise al sellel peale hakanud teel edasi tahame astuda ja tasi mite jätta, olgu ta meile ka nii raske kui ta on!

III.

Nõia-usk ja nõia-protsessid.

Neeraamatutest ja kohtu prottukoollidest ülespandub.

(Peetud 26^{mal} Koikusekuu pääwal 1870.)

Tõsi küll, et nõia-usk igal aeal ja igal pool laiali on lautud olnud: ükski rahwas ei seisa omas waimu olekus nii madalal, et seesugune usk tema keskel ei jõuaks elusse tekkida, ükski nii kõrgel, et ta teda suutumaks enese seast ära jõuaks kantada. Nõnda on ka suur jagu kesk-aeal arwu nõidumise sala-tempusi just wana haritud Kreeka ja Rooma rahwa pärandus. Aga neid asju nõnda ülenbada, et kõik inimeste tööd ja teend nende alla heideti, kõik parem meel ja mõistus neist häbiks tehti, seda on ükski kristlikul kirikul*) mõimalik olnud korda saata. Kloostrites, kus wäga hästi seda kunsti mõisteti, kõrneid kogu koguda ja wilja maha jätta, oli Roomlaste kirjade seest ka mõnda ebausku sonimist leidnud, mis aga nüüd kohe kindlaks õppetuseks ümber muundeti ja elule äratadi. Pärast tulid waimulikud kohtud oma piinamise riistadega sinna juure ja istutasid usku nende asjade sisse wägiwaldusel aga kawalal teel rahwa seka. Kus aga rahwa meel mõnes asjas jo segaseks läinud, seal on teda wäga raske õige korra peale seada, iseäranis siis, kui wale-õppetuste arw nii suur ja wägew on, nagu ülewal nimetud nõia-usu õitsemise aeal.

Nagu öeldud, ebausku ja nõidumist oli ja on meelgi iga rahwa juures leida. So wana kuulsa Roomlaste kirjast leiame sest jutustawat, kuidas fortinnaesed oma waenlasti konnadeks, sikkudeks ja muu elajateks ümber moondawad. Nägib seal ka Petronius omas kirjas, kuidas üks inimene omad riided seljast maha võtnud, hundiks saanud ja metsa jooksnud. Peale selle tulnud üks hunt karja kallale, kus karjus temale odaga kaela pistnud. Ülewal nimetud inimest aga leidnud tõisel pääwal haige kaelaga kodu sängis maas. See jut sai pärast eeskujuks suure hulga tõiste seda pööri juttudele. Seesugusi juttusi nimetame nüüd ennemuistese juttudeks, ja meil Gesslastel on neid wäga ilusaid. Aga ehk meie küll, iseäranis omas noores põlwes, neid hea meelega kuuleme, siiski meie mallasgi ei usu, et naad ka tõeste oleksid sündinud, ja

*) Kristlik kirik ja kristlik usk ehk Jeesuse õppetus mõiwad kaks asja olla, kes sagedaste niisama toine toise wasta seisawad, nagu tuli ja wesi.

et mõningad inimesed seda tõeste teha võiksid, mis seal juttus-
takse. Seda õppisime jo omas lapsesõlmes ja omas kooli lugemise
raamatutes teadma, kuhu neist ka mõningad üles olid pandud.
Üks mõni puhtast koolitamata inimene saab neid asju kui tõi uskuma.
Kus rahwa õppetust ei ole, seal saab nende armu muidugi suurem
olema ja võib ka kunstiikul viisil saada kasvatatud. Sest et
rahvas ühtlasi ka nõidasi kardab ja põlgab, on jo wanal aéal
paljugi inimesi nõidadeks tehtud, et aga rahwa wiha nende peale
saaks äritud, ja nende ärahukkamine rahwa ees wabandud
oleks. Et iga seesugune kawaluse tegu jälle omalt poolt rahwa
ebausule uut toidust ja wäge andis, on isegi mõista.

Nõnda said jo umbes aastal 375 peale Kristust Roomariigi
keisri Valens'i aéal mittu ülemat sugu meest sellepärast kohtu alla
antud, et naad nõidumise teed pidanud käinud olema, aga kelle
süü üksi poliitika asjad olid olnud. Nendega ühes wõeti tühja
umbesarmamiste peale tuhandate kaupa ka weel muid inimesi
kinni, keda hirmsa piinamiste järel, naad wõisid süüdlased ehk
süüta olla, ülespoodi ehk elawalt ära põletati. Nende seas olid
ka kõrged riigi-ametnikud ja õppetud mehed, ning nende wara lan-
ges kroonu kätte. Kui nüüd rahwas seesuguste hirmsa teude
üle nurisema hakkas, said rahwa waigistamiseks nende hukka
mõistetud inimeste raamatu-kogud kõik awalikult ärapõletud,
sest et nende sees, nagu rahwale ete õeldi, muud ei seista, kui
nõidumiste sõnu. — Aga läheme nõia-protsesside juure tagasi!

Jo kõige esimesest aeast peale näitawad ennast kristlikus kiri-
kus tats heitust, kes üksteise wasta seisawad, ja kes ennast seda-
mööda, nagu aead olnud, kas rohkem ehk vähem maailma ees
awalikult on teinud, need on kätto ligi ja prottestanti õppetuse
poole heitused. Esmene soowib üht täieliku usu ühendust ja
nõuab ilma armuta tema alla heitmist, tõine aga annustab ka
mõistuse loodusliku digust ja jättab iga üksku inimesele priinust,
oma enese tundmist mööda uskuda ja käia. Mõlemad wõiksid en-
nast üheks harmoniiks ühendada, kui naad seda, mis kord krist-
likuks doogmaks (usu õppetuseks) kinnitund, iga üksku liikme ära-
tundmise alla heidaksid; siis oleks usu ja õppetuse ühendus korda

seatud, ilma ükshu inimese waimu ohwerdamiseta. Seesugune ühendus on aga ita nurja läinud, nii sagedaste kui teda ka kat-
suti. So esimestes kristlikuis kogudustes tõusid mitmesugused
arwamised ja õppetused elusse ja kaswasid sel mõddul, mil risti-
usk maad leidis, ehk kuidas iga rahwas omai seisukohast kahe-
wahelisi testamendi kohtasi õigeks tunnistas, ehk kuidas need usu-
lised tõiste uskude õppetusi, kellest kristlikud raamatud otsust ei
annud, oma ristiusu sissewasta hakkasid wõtma. Kõik kontsiiliumid
ei aitanud selle tüli wasta midagi. Kõsimeised, mis kontsiiliumide
ete pandi, said healeandmise rohke läbi kinnitud, kus aga sage-
daste poliitika ja muud asjad junre tulid, nõnda et need asjad
õiguse pärast otsust andsid, kas üht õppetust õige ehk ketseri aru
sisse tõsta. Mis üks kontsiilium kinnitas, wõis tõine jo jõledaks
õppetuseks tunnistada. Kas siis ime oli, et mitmelt poolt nende
sinobide otsuse-andmise õigust salgama hakkati. Suured hulgad
lõiwad ennast üleüldisest kirikust lahti; aga üle jäänud osa ei jätnud
siiski järele, üleüldist usu-õppetust kuulutamast, ja nagu oleks ta kõik
Ariani, Kaldea, Kopti ja muu usuliste kogusi ära tahtnud salgada,
hoidis ta kattooligi (üleüldise) kiriku nimest kinni. Ja kui see tüli
mõninga punktide pärast lõppeks Hommikumaad õhtumaaist lahti
oli ristunud, olid nüüd ka k s kiriknt, kellest igaüks siiski kattooligi
nime päris. Oli enne sellega rahul oldud, tõisi usulisi wälja lük-
kata, siis leidis Rooma kirik oma ilmaliku wäe abiga pea nõu-
neid, kes oma enese tundmise järele püüdsid uskuda, ka wägi-
waldsel teel tagasi sundida. Usku, kes üks prii-tahtline peab olema,
sunniti hirmu läbi tunnistama; uskujal oli neist kahes asjast
walitseda, kas oma isearwamisi ärasalgada, ehk oma elu ära-
anda. Nii hästi ükshu inimeste kui terve koguduste werised
tagasiwõtmised said nüüd ühe korralise plaani järele kä-
sile wõetud, ning ei olnud selle kirikul pärast enam Kristuse jäl-
gede sees käimine püüsi, waid tema liikmete arw. Ühe sõnaga,
ta oli kõik muud, üksi mite kristlik kirik.

See rooma-kattooligi kiriku wõitlemine waimu priinse, üleüldse
protestanti heituse wasta, kannab siis ka suurem jagu kettaea-
arwu nõia-usku ja nõidade protsessiisi oma hinge peal. Kõik ket-

ferid, see on need, kes tõistwiisi julgesid uskuda, kui Rooma kirik, ehk õigem paapst käs kis, said sellest kirikust seeläbi nõidadeks tunnistud, et nõidumine iga ketseri wäljaspidine tunnistuse märk olla. Et aga need tagatiusatud inimesed oma Jumala teenistust nende kiisatuste pärast enamasti salauses pidid ärapidama, oli Rooma kirikul wäga terge, rahwast selle usule eeskütada, kui teeksid naad seal ei tea kōit mis hirmsaid asju. Saadi seesugune waene inimene kätte, siis sunniti teda hirmsa piinamiste läbi kōit tunnistama, mis tema piinajad tahtsid, mis aga rahwale ita kui üht prii-tahtliku tunnistust ete pandi. Kas siis ime oli, kui rahwas pärast, oma mõistust puhtast ärasalgades, asju uskus, kes nii jõledad ja rumalad olid, et seda sugugi üles ei jõua rääkida? Rooma kirik oma jesuiitidega oli teda seks jõudnud kaswatada, selleks ta teda soowis saada. Nende kihwt oli aga pea nagu tuli turba-maa sees läbi kõige maailma rahwade tunginud, ja mittu sada aastat saawad weel mööda minema, enne kui selle kihwti järele jäänud jäljed rahwa seast puhtast saawad ära kustunud olema. Omas tänases kõnes aga tahame näidata, kuidas need asjad esite weiksel wiisil peale hakkasid ja siis ita suuremaks kaswades selleks said, mis naad lõppeks olid.

Albigensi ja Waldensi ketseride ära hukkamiseks oli Rooma paapst esite Toluusi linnas ja siis muial inkwiisitsio kohtuid (Inquisitio haereticae pravitatis) asutanud. Selle kohtu meistril ehk inkwiisitoril oli aruldane wägi käes ja suur palk. Piiskoppi auuga wälja ehitud, pidas ta oma ametit ilma kellegi ülewaatamise ehk aruandmiseta, ja kōit seiemaani seaduseks wõetud kohtumõistmise wiisi wõis ta oma head tahtmist mööda jalgega tallada. Alwalik kohtu ees kaebamine sai ärahäwitud, sellewasta salalik keelekandmine ja tagaselja kaebamine pruugiks wõetud, ning waimliku heategudega ja kõlisesa rahaga tasutud; igauht tunnistajat, kui ta ka kurjategija oli, wõeti uskuda ja tema nime salajal hoida; hirmus wangipõlw ja ülesrääkimata piinamised seisid selle eest, et kohtu-alunik kōit tunnistas, mis tema käest nõueti; edasi kaebada ei olnud luba. Elusalt sisse müürimine ja ärapõletamine olid pruugitawad nuhtlused; peale selle: kohtu-aluniku terwe wara

pärimine, kellest inkwiſiitorid ühe jau omale palgaks ſaiwad. Paapſt Innocenz IV. kinnitas neile aastal 1252 kolmandama jau kõigest ſeft waraſt, ja kõiſe kolmandama jau lubas ta neile eestulewa inkwiſiitsio tarwituste peale ka oma kätte wõtta. Aga ſellelega ei olnud inkwiſiitorid weel rahul, pärast wõtsid naad wiisiks, hukka mõistetud kohtu-aluniku wara terwelt omale pärida.

See, oma põhjuſe poolest looduse waſtaline, oma awalduſtes wäewaldne ja häbemata aſutus pidi rahwa juures palju waſta-wõitlemiſi leidma. Tagatiuſatud meeste elu, õppetus ja eesmärgid leidsid igal pool kaastundmiſi, kus paremat põlwe igatseti; ſellewaſta olid aga inkwiſiitorid nii hästi ketſeride, kui kattoolik-laſte, piiskoppide ja magiſtride, ilmaliku kohtude ja muu rahwa meeleſt ühtewiisi hirmsad ja wiſkatud. Inkwiſiitoride ülbuse, ah-nuſe, pettuſe, waljuſe ja tulise wiha waſta on ſellepärast mitmel aeal mõiſlikumad paapſtid, kuningad ja ſuured-koolid õigufe wiſhaga waielnud, ja kus ſeda ei tehtud, ſeal on wiſhale äritud rahwas omale iſe õigufi muretsenud. Aastal 1208 ſai Peeter von Caſtelnuu, ja 1233 Konrad von Marburg maha löödud; 1234 olid ſellepärast määſamised Narbonnes ja Albiſ, ja 1235 inkwiſiitoride äraajamine Toluuſis ja Narbonnes; 1242 ſaid neli inkwiſiitori Toluuſis maha löödud, n. n. e. Seſt näeme, et inkwiſiitoride amet eſimesel aeal, kui naad wägewad ja nende ſiſe-tulek ſuur pidi olema, ka wäga kimbutaw oli.

Sinna kõrwa tuli pea ka weel üks tõine aſi, ſee on, et ketſe-ride arw mitmes paigas otſa hakkas lõppema, ja inkwiſiitsio tööd ſeiſma ähwardas panna. Oli maakondafi, kus ketſerid peale nende tagatiuſamiste ära kaduſid, et ſalaſes edaſi elada, ehk kõiſel kohal, kus neil poliitika poolt rohkem woliuſt oli, awalikuks ſaada. Mitmed inkwiſiitsio kohtud olid ſellepärast, kui mite uuſi aſju wälja ei mõeldud, ilma töö ja ſiſetulekuta. Sellepärast kaſuſid naad ka jo aegſaſte neid aſju oma alla ſaada, kellel Wal-denſi ja Albigenſide õppetuuſtega midagi tegemiſi ei olnud, nagu liia-kaſu wõtmifi ja nõidumiſi.

Siit aga kõuſis neile kolmas aſi pahandufeſ, ſee on tüli piis-koppide ja ilmaliku kohtudega. Jo paapſt Alekſander IV.

(1254—61) andis ühe kätse wälja, kelle järele inkwiſiitoridel mite nende asjadega tegemist ei olla, ja neil üksi neid asju wola olla käſile wõtta, mis ketseride peale tunnistawad.

Need kolm kimbadusi, see on rahwa wihtamine, asjade puudus ja tüli tõiste kohtudega, sundis inkwiſiitorist nõuu otsima, kuidas neist asjust lahti saada, ja naad leidſid — nõia-protſessi üles, selle teel, et naad ketseride õppetust ja nõidumist ühe aru sisse pandſid.

Nõia-protſessidega saiwad inkwiſiitorid ühe põhjatu rikka ja kaſutooja põllu oma alla, ſest et ſeal, kus kõik süüdi üksi mõttele riigist otſitakse, kohtumõistmise wolausel ka mingisugust piiri ei ole. Tõiselt poolt tõusid naad rahwa juures auu sisse, ſest et rahwas nende meeste hirmsat teed sellega wabandas, et tema peal maailm weel hirmsama nõiategudest saada puhastud. Wihtatud usu-tagakuſajatel oli ſellepärast kerge, ennast aegamööda rahwa ſilma ees heategija nime alla panna. — Nõnda on ſiis inkwiſitiſio rüppes nõia-protſessid ſünnitud ja suureks kaswatud; mehed, kes neid oma kirjadega teaduseks tõstnud ja ükſiku jagudes wälja ehitanud, nagu Glycerius, Nider, Bernhard von Como, Jaquier, Sprenger, Inſtoris j. m. olid kõik inkwiſiitorid. Kaks sada aastat otſa olid need protſessid nõnda inkwiſitiſio käes, ja kui ka teda ennast wiimaks mitmel maal ärahäwitadi, jättis ta neid nõia-protſessi kui üht jõledat pärandust ilmaliku kohtude kätte.

Näägime nüüd nõidadest ja nõia-protſessidest enesest nende algmisteſt kunni lõppetuseni.

Wana kohtu-aktidest ja ülewal nimetud inkwiſiitoride paſſu raamatuteſt leiame, mis nõidade süüd kõik olnud. Naad andſid ennast kõige esmalt Kuradile ära ja käisid ühel teadawal kohal tema juures lustipiul, kus ta ise ſikku näl ilmsiks sai. Esmaspäaw, Kolmapäaw ja Reede olid igas nädalas üleüldisteks kokutulemisteks kinnitud; iſeäraliste pidude tarwis aga wõeti suured kiriku pühad, Pihawõtte, Relipühi, Jõulu ja Saanipäawa; ſest nagu need pääwad kauni jumala-teenistusele on pühitſetud, nõnda on Kuradi meele pärast, ühtlasi ka oma alamate käest aunpaſku-

misi wasta wõtta. Ta awaldab ennast siin dume-musta karwalise ja hirmsa mehesarnatse kaju al, istub kõrge elsenbeini tooli peal ja kannab omas pääs üht weikese sarwedest tehtud krooni, faks suurt sarwe tukla ja kolmandama otsaesise peal; wiimasega walgunstab ta koosolemise platsi; tema walguis on heledam kui kuu, aga dumedam kui päikese walguis. Tema suurte silmadest purskawad tule leegid wälja, tema habe on nagu kittel; terwe keha näitab pool inimene, pool sik wälja. Pikka küüntega sõrmed on nagu kulli küüned, jalad nagu hani jalad. Kui Kurat räägib, siis on tema heal kare ja hirmus, nagu mõirajal härjal ja nagu ksendajal lambal. Tema pale tunnistab paha meelt ja tusku.

Koosolemise alustuses heidawad kõik nõiad maa peale maha, ja teewad Saadanale palwet, nimetawad teda oma issandaks ja jumalaks ja salgawad usku ära; peale selle antakse tema pahema jalale suud, nõuda ka tema pahema käele ja weel kase kohale, keda meie siin ei julge nimetada. Sõtu tel 9 algab koosolemine ja ulatab kella 12ⁿⁱ; kauem kui kufke lauluni ei tohi ta kesta.

Suurema pühade aéal tunnistawad nõiad ka Kuradile oma pattu, see on, et naad kristlikus jumala-teenistuses käinud. Kurat noomib neid siis, mõistab neile ka, kui tarwis, ihu nuhtlust ja annab pattude andeksandmist, kui parandamist lubatakse. Siis pidad Kurat preestri riides pillamisets karika ja leiwataldrikuga jumala-teenistust nagu lutheruse kirikus*). Ta noomib oma alamaid, mite ristiusule tagasi pöördä, lubab õnsamat paradisi, kui kristlaste oma, ja wõttab musta tooli peal istudes, kummagil käel nõidade kuningas ja kuningana, ohwri andest wasta, nagu kooki, nifupüüli, n. n. e. Peale selle tehakse jälle Saadana ees palwet. Siis jagab ta õhtusöömaaega wälja nagu lutheruse kirikus; mis ta söögiks paksub, näitab nagu kinga tal wälja, on

*) Siin awaldab ennast selgeste katoligi-jesuiitide waim, sest nende kirikus jagatakse õhtusöömaaéal üfši leiba wälja, ja wiina joob preester ise ära foguduse eest: lutheruse kiriku pruuti lasti sellepärast nõidadeft Kuradi teenistusega ühe järje peale seada.

must, läila ja wintske närida; wedelus karika sees on must, wiha ja tahab ofsele ajada.

Peale õhtusöödamaaga pidab Kurat roppu elu kõigi meeste ja naesterahwaga, ning kärib kõiki ka nõnda teha. Peale selle teu saadab Kurat naad kõik tagasi, ja annab igaühele käsku, kõiste inimeste põlluwilja kõigest jõuust ära rikkuda, kus juures naad ennast kas koeraks, kas kaks, libahundiks ehk muu elajaks ümber pidada moondama, ehk pulbrit ja wedelat tarwitama, mis neil kärnkonna ilast walmistada olla, keda elajat iga nõid esimesest filmapilgust saani ühes kannab, ning kes õiguse pärast Kurat ise on.

Kes ennast nõiaks tahab lasta wasta wõtta, peab oma usu äraandma ja Kuradi usku wasta wõtma. Ta lööb ennast Jumalast, Jeesusest Kristusest, pühast neitsist Maarjast, kõigist pühadest ja kristlikust usust lahti, põlgab igawest õnnistust ära, tunnistab Kuradi omaks jumalaks ja issandaks, wannub temale truutiks jääda, et kõik selle maailma head põlwe wõiks maitsta ja wiimaks Kuradi paradisi sisse saada. Peale selle liitub Kurat oma küünega tema ihu peale ühe märgi, kust kohast kõik tundmine ära kadub, märgib kuld rahaga tema pahema silma sisse ühe kärnkonna kuju, kõiste nõidadele märgiks, ja kingib oma ristilaysele lõppeks ühe kärnkonna, kes talle wõimust annab, ennast nägemataks teha. Seda elajat peab hoole ja armuga hoietama. Noor nõid lubab ristirahwale ihu ja hinge poolest kurja teha. On ta oma katse-aea auusaste wälja pidanud, see on õige sagedaste ristiusu wasta eksinud, siis wõttab teda Kurat omakste seka üles ja õnnistab teda inetu tempudega sisse.

Õnnel pääwal tantstakse ka torupilli, pasuna ja trummi järele. Et ennast lendamisele walmistada, määrab nõid kärnkonna ilaga oma teha. Pihwti walmistakse taimedest, kahepaikkedest ja ristiinimeste surrukehadest Kuradi enese ülewaatmise al. Et abielu-rahwas üks ilma kõise teadmata nõiatantsule wõiks minna, lastakse kõise peale rasket und tulla, ehk üks waim heidab ära-oleja näul jängi. Nõiad armastawad weikseid lapsi were-wälja-

imemisega ärasurmata. Kui aga meelega ehk kogemata Jeesuse nime nimetaks, kadub Kurat kõige oma seltsiga ära.

Saksamaal iseäranis tuleb ka see usk ete, et Kurat ka ise wälja minna omale uõia-jüngerisi korjama. Siis muudab ta ennast wiisakaks herraks ehk sõameheks ümber, otsib omale ühe tähtja nime wälja*), astub mõne ühtikult leinaja ehk hädast koormatud naise ete, trööstib, ahwardab ehk ehmatas, näitab ja kingib raha, mis aga kõisel hommikul ennast mudaks ja kuiwa lehtedeks ümber on muutnud, lubab rõõmsat elu ja suurt rikkust, mis ta aga arwa täidab, pettab waesi looma pattu tee peale, litsub talle seal juures nõia-märgi külge, ning kadub siis pörgulisi märkisi tagasi jättes ära. Nüüd lähewad pettetud naisel filmad lahti, aga ta ei wõi enam tagasi pöördä, elab Kuradiga pattuelu edasi, wõnnub oma usu ära, ja lasab ennast lõppeks Kuradi nimel ristida. Ristimist peetakse werega, wahel seka aga ka wäawli ja soolaga. Wahel wiitakse ka weikseid lapsi nõidadest Kuradi juure ja neidgi tarwitab ta oma roppu himude riistaks. Sumalateenistusele minemine ei ole puhtast ärakeeldud; on pealegi palgawäärte teud kiriku minna, palwe aeal sülitada ja roppu sõnu rääkida, ehk õhtusöömaaeale minna, oblata suust wälja wõtta ja teda pärast teutamiseks ehk nõiarohutude walmistamiseks Kuradile anda. Nõiapühale sõidetakse kitsede, keppide, roobiwarte, luudade ja muu riistade seljas; enamast läheb tee läbi õhu, sagedamast käiakse kassi ehk jänese näul jalgsi. Kes nõiapühale tulemata jääb, maksab kas rahatrahwi ehk saab ihunuhtlusi. Kurat ise ei ole nende pühadel mite ifa nuriseja peremees. Wahel istub ta õige lahkel näul oma trooni peal, armastab nalja, lasab nõidasi hundirattast lüa, ehk tõmbab neil luuad ja keppid jalge wahelt ära, nõnde et naad maha kukkuwad, naerab nõnda et ta kõht wabiseb, ja mängib kandle peal kena tükkisi.

Söömaaead nende suurte koosolemistest juures on paikset kasi ja laila toit, paikset rikka rahwa kõige paremad ja magusa-

*) Leichtsuf (Kergejalg), Schußfled (Kingapail), Nachleid (Häbategija), Sumwalb-
kichen (Netsalendaja), n. n. e.

mad road, üksi sool ja leib puudub. Peale söögi hakkab tants peale, kus nõiad, palgedegawälja poole, ümberringi tallawad; keelpaigas seisab üks noid pää peal tüünlale jalaks. Toropillid, wiinlid, trummid kõlawad ja kõik koor laulab: „Harr harr, Kurat, Kurat, karga seal, karga teal, hüppa seal, hüppa teal, kiinu seal, kiinu teal!“ ehk muid sellesarnatseid laulusi. Ka noidade pulmasi peetatse neis suurtes seltsides.

Mis nende noidade kurjuse tegudest võelda tuleb, siis leiame kohtu aktidest, et neid inimeste ja elajate külles mitmel wiisil ete olla võetud. Salwid, pulbrid, taimed ja sõnad on kõige ülemad abiriistad; sagedaste mõõdnub ka jo paljas teretamine, suu-õht ja filma-waate. Kes jõuab neid asju kõik ükskhaawal nimetada? Siin on üks tüttarlaps joogi õllega ärandiutud, nõnda et ta omad juuksed ärafaatab; seal ühe mehe käest lõngsu wiinaga tema mõistus ärariisutud. Üks noid lüpsab wärtna abiga, keda tunnistuseks kohtu-aktide juure on pandud, naabri naese lehma; tõine annab oma naabrile saia süia, kellest tal põlwed ülesse paistetawad, nõnda et õppetaja tõisel pühapäawal kantsli pealt seesuguse teu wasta jutlust peab; kolmas on oma tadi seeläbi äratapnud, et ta tema wahast järele tehtud kaju tule käes ärafulatas. Üht noort rüütlit tappeti seeläbi ära, et tema paremat kinnast keedeti, läbi pisteti ja maa sisse maeti. Tõistes kohtades loeme oftadest, puutükkidest, luieist, nõeladest ja küüntest, keda inimeste kehade sisse nõinti. Ühe kloostri nunnade kaelad läksid äkkitse kangeks, et üks naene madndest ja kärakonnadest ühe leeme oli keetnud. Seesugusi ja muid kihwtiseid leemest kallatakse sagedaste uste alla, ehk kaewatakse läwe alla maha. Keedawad nõiad õunapuu õisi jänese sees, siis äppardawad õunab; pandsid naad teadawaid asju keewa potti sisse, siis sündisid rõõwikud ja hiired, kes põldusi ärarikkusid. Eibahundiks ümberjooksjad, keda igal pool hulgataupa hukka mõisteti, moondasid ennast seeläbi ümber, et naad oma ihu ühe iseäralise salwiga wõidsid, wõd ümber niude kõitfid, ehk muul wiisil. Kurat sünnidab nõi-naestega wahel ka inimesi ilmale, ning neist olla, nagu wõlbi, Dr. Martin Luther kõige ülem olnud, sest üksi seeläbi olla tal võimalik olnud,

terwed rahwad oma poole ehitada ja Nooma kiriku õnnistawasti rüppest ärapetta. Nõnda õppetab üks piiskop oma kantsli pealt aastal 1565, Luther olla Kuradi enese poeg, kes kord reisi ja kullameistri näul ühe Wittenbergi linna kodaniku majasse tulnud ja tema tüttart kurja tee peale ehitanud. Seda õppetab ka piiskop Fontaine omas kiriku sündinud asjade aearamatus.

Neist asjadest, kellest ma paljalt ühe weikese jau olen nimetanud, saab minu arwates siiski küllalt olema, et ära tunda, mis kristlikus kirikus mittu sada aastat otsa nõidumise ebausust õppetati. Suured raamatud mitmes jaus anti wälja, kus neist asjust tõsise meelega räägiti ja neid õigeks püüti tunnistada. Raske on uskuda, et inimese waim nii sügawale wõiks langeda ja nii hirmsaid asju wälja mõttelda, kus kõige weiksemat luuletusegi ilu juures ei ole. Aga weel raskem on uskuda ja mõista, kuidas seesuguste asjade pärast tuhandate kaupa inimesi arahukitati. Hirmus, ütlemata hirmus on see asi! Mis on kõik paganate ebausku kombed nende asjade jõleduse wastas?

Aga kuidas oli siis üleühtse wõimalik, et nende asjade pärast inimesi hukka mõisteti? Et naad esimesest wiimase ni muud ei ole, kui inetumad mõtte-kujutused, siis neid ommeti ka keegi ei wõinud õigeks tunnistada, weel vähem nende pärast inimesi kohtu alla heita? Nõnda saad sa kuulja wist iseeneses küsima. Ma tahan sulle öelda, kuidas see wõimalik oli. Nõnda kirjutab jesuiit Spee ühest inkwisiitorist: „Kui mõni kohtualunik (hirmsa piinamiste järel) iseennast nõiaks oli tunnistanud ja küsimiste peale, kes tema seltsilised olnud, kindlaste wastas, et tal neid sugugi ei olla ja ta neid ühtainust ei tunda, oli sel kohtumehel pruuk küsida: Kas näe, ehk sa ka Tiit ei tunne, kas sa teda tantsumuures ei ole näinud? Ütles kohtualunik nüüd: Ei, ehk ta ei teada temast midagi kurja, siis käis käsk: Meister, tõmma üles, wiina paremine! Kui seda tehti ja piinatud inimene walu enam ei jõudnud kannatada, waid hüüdis: Ja jah, ma tunnen teda ja olen teda ka tantsumu peal näinud, laske mind aga maha, ma ei taha midagi salata, — siis lastis see kohtumees seda tunnistust kohe prottukolli sisse üles wõtta, läks edasi ja küsis: kas ta ehk ka

Viisut ei tunda ja seal ei olla näinud? salgas ta nüüd jälle alustuses, siis sai jälle piinamise meistrile meele tuletud, mis tema amet olla, kes siis piinamises nii kaua edasi läks, kunni ka Viisu nõiaiks oli tunnistatud. Nõnda läks lugu edasi, kunni piinatud kohtualunik kolme ehk nelja inimese peale oli tunnistanud.⁴

Viis kunni kuus naist saidvad Vindheimis hirmsaste piinatud, räägib Horst kohtu aktidest, et naad tunnistaksid, kas naad mite kirikua pealt ühe hilja aea eest surnud lapse wälja ei olla kaewanud, et tema kehast nõiaputru teeta. Naad tunnistasid. Üks nende õnnetuma naiste meestest sai wiimaks asjaga nii kangele, et preestri ja mitme tunnismehe silma ees hand lahti wõeti. Paps oli, nagu isegi mõista, ilma liigutamata kiriku sees alles. Märatseja inkwiisitor aga tunnistas seda surnukeha Kuradi filma-moonduseks, ja ütles, et naised jo kõik olla tunnistanud, ning nende tunnistus rohkem maksa kui silmanähus, neid sellepärast ka tarwis olla kolmainu Jumala auuks, kes nõidasi ära käskinud hukkata, ärapõletada. Naad said ka tõeste kõik ärapõletud.

Tahtsid inkwiisitorid mõnd inimest nõiaiks tunnistada ja naad ei leidnud ühtegi süüdi-asja, mis neile tunnistuseks oleks kõlblik näitanud, siis oli piinamine kõikisugu hirmsa riistatega ehk tortuura ika kõige parem tunnistamisele sundija. Kolme kunni nelja-tunnine piinamine ei olnud sugugi aruldased asjad. Baaden-Baadenis piinati üht naist 12 kord ja lasti teda lõppeks weel 52 tundi „nõiatooli“ peal istuda. Üks naine Dürenenis, kes mitmekordse piinamise peale ika ei tunnistanud, et ta oma naabri kappsa-aia rahega olla ärarikkunud, jäi, lõpmata raske töötudega jalge külles, nõдри otsa rippuma, kunni piinaja meister ise purjutama läks; kui ta tagasi tuli, oli surm jo waese hinge oma hõlma wõtnud.

Enne piinamist lõigati kohtualuniku juuksed ja kõigeweiksemadgi karwakesed ihu pealt ära, osast, et märki üles leida, osast ka, et nõid mõnd sala kaitsmise ja abirohtu ära ei wõiks peita. Seal juures tulid sagedaste kohtumeeste poolt häbemata roppus-teud etc. Piinamise enese juures tarwitati ka wainuliku abi. Rattoligi preestrid pritsisid oma püha wet, ja käsiksid kätte peale-

panemisega tõi rääkida; protestanti õppetajad pärast palusid Sumalat, et ta Walekurabile wõimust ei annaks waese hinge üle. Sündis, et piinatud inimene äramineastas, siis öeldi, et ta seda walu wähendamiseks Kuradi abiga teha, ja katsuti piinamist seega kaswatada, et tema kõige õrnema ihukohtade peale põlewat wääwlit tilgutati. Salgas ta kindlaste, siis oli selge, et tal weel mõni abirohi kuskilgi warjul seisis, ehk et Kurat ise tema kõrwal istus ja teda aitas; siis pidi kõisel pääwal üht wäljumat piinamist ete wõetama.

Kõiki piinamise wiisifi, nõõri otsas üles ripputamisest kunni künnte äraiskumiseni seppa tangidega, ei ole mul siin wõimalik nimetada, naad on liig hirmsad. Kõige jõledam oli aga see wiis, wangisi magamast ärakeelba, et Kurat neile unes nõuu ei wõiks anda. Seks aeti neid wangihooes kinnipidamata ümber, kunni nende jalad werised olid ja naad kui hulluks läksid. —

Selle kohtukäigi püüdmine ei olnud siis muud, kui tunnistamist wäewaldsel wiisil kätte saada; süüdlaseks tunnistamist tahtis kohtumees, ja kohtualunik pidi seda lõppeks ka tahtma. Kes kohe heaga kõik tunnistas, mis tema inkwiisitorid tahtsid, sellele kingiti peale pappide siseseõnnistamise elu, teda pandi aga elu-aeaks wangi. Kes aga mite kohe heaga ei tunnistanud, seda hakkati piinama, kunni ta tunnistas. Mitme juures peame imeks panema, kui wahwaste naad kõige piinamiste wasta pandsid kunni wiimase kraadini; suurema hulga juures ei olnud seda aga poolestigi tarwis. Ja oli meel kord murtud, siis woolasid ka kõige wahwama suust tunnistamised kui wee ojad; naad rääkisid kas oma enese süüdi, ehk andsid kõisi üles. Kõiksugu hirmsaid nõia-tegusi lasti nüüd wärisedes prottukolli panna, ja endist kangelaust kiideti Kuradi nõuaks; punktidega aga, keda see kohus tarwitas, oli rahvast enne jo kõiksugu kirjadega palju täielikumalt tutwaks tehtud, kui kattetekismusega.

Oli kohtualunik piinamise teel tunnistanud, siis oli kohtumeeste päämure, et ta oma tunnistamise juures kindlaks jääks. Enamast tuli ika ete, et kui piinamise walud mööda olid, tunnistajad ka oma tunnistust waleks kiitsid. Sellepärast ähwardati neid

uue piinamistega ja lubati kindlaks jääjatele kergemat surma, see on, nende pään said enne äravõletamist olfsft äralööbub, efimesed aga elufalt äravõletud. Sel wiifil oli fiis tunnistamine ja tema juures kindlaks jäämine ainus peasmine: ta lühendas ja vähendas piinamist. Sefi said mitmed kohe aru. Külma wäri naga näeme, kuidas wangib, kui naad mite ifeenefele otfa ei jõudnud teha, mis ka fagedaste fündis, kohtumeeft ees oma nõidumife pattu füdameft kahetfedes, nende käefi furma paluwad ja neile kõige hirmsamaid ja wõimatumaid afju tunnistawad.

Peale piinamife olid ka weel kõififugufed awalikud nõiaproowid prnugiks wõetud, kus nagu Jumala tahtmift taheti teada faada. Kõige tähtjam neift oli weeproow, kus kohtnaluniku käd ja jalad risti koku kõideti ja teda nõnda nõõri otfas kolm kord wette käfteti. Sái ta wee peale ojuma, fiis oli ta fündlane; langes ta alla, fiis lafti ta peale preeftrite fifseõnniftamise lahti. Et aga timufad, nagu Horft tunnistab, nõõrifi wäga häfti nõnda mõiftfid kõita, et ojuja wee alla ei wõinud langeda, fellepärast wõis neift kül wähe felle proowi alt lahti peafeda.

Kõige fuurem hull protfefiffi tuli neil mail ete, kus würftid walitfefid, kes jefuiitide fõbrad olid, ja oma mitme-aastalift prottestanti-usu tagakiufamift ilmaaegu nägid olewat, fefi et fee üffika enam ja enam wõimufi fai. Lutherufe usu wasta wõitlemifeks oli jefuiitifi ifeärtais Bambergi ja Würzburgi kutfutud, kus ka nõia-protfefiffe hull fellepärast kõige fuurem on. Maldonatus ja Delrio olid ka jo awalikult õppetanud, et prottestanti üffikaid nõidadega täita. Nõnda tunnistab G. v. Pamberg kohtu aktideft, et üffi Bambergis aastadel 1625—1630 rohkem kui 900 nõia-protfefifi ete tulnud; ja üffika aastal 1659 piifkoppfi enefe lubaga trüffitud kiri tunnistab, et fee piifkopy oma eluaéal 600 nõida olla laffitud äravõletada. Selle kirja fefi wõttame mõned tüffkid wälja :

„Peale felle on linna kantsler ja doktor Horn, kantsleri poeg, tema abikaafa ja kaks tüttart, ka palju ülemat fugu herrafi ja kohtuülemaid, kes enne piifkoppfiiga ühes lauaf iftunud, kõit huffa mõiftetud ja tuhaks põletud.

„Ja on tunnistanuwad, et neid peale 1200 olla üksteisega ühendanud, ja kui nende kuradi-kunst ja nõidumine ei oleks awalikuks tõusnud, on naad tahtnud teha, et neli aastat ühtegi wiina ehk wilja terve maa sees ei saaks õnnistama, ning seeläbi palju inimest ja elajaid nälga surema ja üks inimene teisest sõdma.

„On ka mõningad kattoliku pappid nende seas olnud, kes nii suurt nõidumist ja kuradi-kunsti on taga ajanud, et seda kõik üles ei ole rääkida, nagu naad ka piinamise al tunnistanud, et naad palju lapsi Kuradi nimel olla ristinud.

„Kodaniku ülem Reibecker on oma pörgulise seltsiga tunnistanud, kuidas naad kaewuist ära olla kihwtinud. Kes sealt joonud, see on paisetesse läinud ehk katku kätte langenud, ja on palju inimest seeläbi ärasurnud.

„On ka mõningad seitsme, kaheksa, üheksa ja kümneaastased tütarlapsed nende nõidade seas olnud, kellest 22 tükki hukka on mõistetud ja ärapõletud, n. n. e.^a

Würzburgi nõia-põletamistest on üks register alles, kes 29ma põletamiseni ulatab, ja kahe aasta kohta (1627—1629) 157 inimest nimetab. Näituseks:

„Kahekümneendamas põletamises kuus inimest.

Göbel Babelin, kõige ilusam neiu Würzburgis.

Üks student, wiendamas koolis, kes palju keelest tunnud ja suur muusikus olnud laulmises ja mängimises.

Kaks kahekskümmne aastast poisist Uue-Münstri.

Sepper Babeli tüttar.

Sillahoidja.

„Kahekümne neljandamas põletamises seitse inimest.

Kaks poisist.

Üks rikkas puusep.

Lorenz Stüber, Uue-Münstri abiõppetaja.

Beß, Uue-Münstri abiõppetaja.

Lorenz Roth, Uue-Münstri abiõppetaja.

Roffleini Martin.^a

Meie näeme, et siin inimest ärapõletati, kelle juures sugugi nõidumist ei oleks wõinud arwada; külap suurema hulga süü ka

muud ei olnud, kui et naad liig awalikult lutheruse usu poole hoidsid. Selle eest pidid naad ennast hirmsa piinamiste sunnitusel nõidadeks tunnistama ja tule-riitade otša tõusma. Üks pääjesuiit ja inkwisiitor, Delrio, õppetab omas 6 jagu paksu raamatust nõidumistest: „Üks häbemata üksi võib salata, et nõidumise hirmsad teud ketseride (muu-usuliste) jälgil ei käida, nagu wari koha jälgil; see terwe katt tuleb iseäranis kattoliku usu hooletuse sisse jätmisest ja põlgamisest. Esite on Hussi jüngrid Böömia, siis Lutheruse usulised Saksa maad täitnud. Misfugused hirmsad nõiateud nende jälgil käinud, on inkwisiitorid Rider ja Sprenger awalikuks teinud; peaaegu midagi ei ole enam, mis nende kurjategijatest ehk parem kuraditest inimese näul punitumata oleks jäänud“. Nõnda segab Delrio usku ja nõidumist kogu, ja tema õppetust ei taha muud, kui tunnistada, et Kurat ifa weel hea meelega ketseride sisse minna, nagu kord see kuri waim, kelle nimi legion on, sigade sisse on läinud. Sellega läheb siis ka ühte, mis mitmeid „nõidasi“ tortnura al lasti tunnistada, naad olla oma nõidumist Markgraaf Albrecht von Brandenburgi sulaste käest õppinud, kes üks „häbemata ja põlastaw lutheruse-usu tugi ja ise ka üks päänõid olnud“. — Üks tõine paater Andreas õppetab Wiinis kantšli pealt, et sellepärast parem olla, Kuradi enesega abielusse heita, kui ühe lutheruse-usulise naesega, sest et Kuradit ristihetmise ja püha weega ära wõida ajada, ühe lutheruse-usulise naese juures aga kõik ristid, salwimise õlid ja weed ilmaaegu olla. Kui nüüd nõnda kõik ketserid nõiad pidid olema, kas siis weel imeks tuleb panna, et sel aéal üleühtse nii palju nõidasi oli?

Salzburgis põletati aastal 1679 97 nõida ära. See oli Mar Gandolphi aéal, kes ka kõik omad protestanti-usulised ära ajas. Weikeses Lindheimis üksi põletati wiie aasta sees (1661—66) kolmkümmend inimest ära. Brannshweigis said aastadel 1590—1600 mõnel pääwal 10 kunni 12 nõida ärapõletud. Trieris oli Binsfeldi hooletandmise läbi asi nii kangele jõudnud, et maa kõrbe sarnatselts oli saanud ja kõik rikkade wara kohturade ja timukate kätte langes. Kahekümnes ümberkaudses külas üksi saiwad 7 aasta sees (1587—93) 368 inimest tuleriitade peal

surma; rääkimata need, keda päälinnas eneses ärapõletati. Ise-
 äranis selle maakonna kohta on selge, et need nõia-põletamised
 muud ei olnud, kui obiotimine lutheruse-usu vastu, korda seatud
 jesuiitidest, keda selle usu lämmatamiseks seie oli kutsutud. —
 Weikeses Nördlingi linnas saiwad 4 aasta sees (1590—94) 35
 inimest tule surma. „Sel aastal on mõistus Nördlingis jalutama
 läinud!“ hüüab üks kroonika kirjutaja nende hirmsa teude alus-
 tuse aeal. — Pommeri maal lasti aastal 1655 üht 10 aastast
 tüttarlast tunnistada, et ta Kuradiga jo tats last olla sünnitanud
 ja kolmandamaga käima peal olla. Ta sai muidugi ärapõletud. —
 M ü n h h e n i s põletati aastal 1666 üks 70 aastane wanamees
 ära, peale selle, kui tema ihu tulise tangidega küpseks oli näppis-
 tud; ta olla paha ilma teinud, läbi pilwete lennanud ja wiimaks
 maa peale kukkunud, kus teda inimesed kätte saanud.

Nõnda on mittu sada aastat otša nõiaprotsessid Eüroopa
 rahwast teutanud. Nagu kait tungisid naad edasi, kargasid ühest
 maast tõise, tõusid suureks, et siis tükkiks aeaks waitsemaks jääda,
 aga pärast uuest ja seda suurema wägewusega jälle peale hakkada.
 Kahelksa-aastased lapsed ja kahelksakümmed-aastased wanamehed,
 waesed ja rikkad, kodaniku-ülemad ja seadussetundjad, tohtrid ja
 loodusetundjad, toomherrad ja ministrid on seal tuleriitade otša
 pidanud tõusma; keisrite ja kuningate, piiskoppide ja junkrude
 nimel on neid kohtu were-otsusi antud. Ja mis paapstide kirjad
 nõidadele süüts arwasid, ja kellega naad oma mõrtsuka-tegusi
 rahwa ees wabandasid, seda on naad just ise oma nõiaprotsessidega
 toime seadnud, see on: inimeste ja elajate surma, ja külade, põl-
 dude ja wiinamägede tühjakslaastamist, kelle peremehed ja
 harijad, kui ennast inkwiisitoridest ära ei tahtnud lasta põletada,
 oma isamaale pidid selga pöörama. Wara-riisumised läksiwad nii
 jõledaks, et ka hukkamõistetud „nõidade“ sugulaste käest raha
 wälja pigistadi. Seal riisuti, kunni aga weel midagi riisuda sai,
 ja kui söda ja nõiaprotsessid rahwast jo igal pool waeseks olid
 teinud, andsid piiskoppid nõuu, nõiaprotsessissi wähendada, sest et
 enam ei teada, kust kulu tasumist wõtta. Kes ei peaks ära koh-
 kuma, kui ta loeb, et üks wiieaastane tagatijamine weikeses

Bambergis 600, ja Würzburgis 900 ohwrit ära on neelanud! Aga nõnda on lugu, nagu hystooria õppetab, igal aeal ja igal pool olnud, kus see seisus walitsusele jõndis, kes ennast siin maa peal Jumala ja inimeste wahemeheks peab, ning kui tema walitsuse wõimusele kustgiltgi poolt wähendamist ähwardab saawat. Jumala riigi eest ütlewad naad ennast siis wõitlewat ja Jumala riigi kaswatamiseks teewad naad omad hirmsad teud, kellest hirmsamaid kuskilgi ei ole tehtud ja kellestgi wälja mõeldud. Häda selle maale, kus ennast rahwas oma preestrite wõimuse alla annud! See rahwas on nii hästi oma waimu kui ihu poolest pärisori, ja tal ei ole peasmist, sest et talle jo ema-piimaga ühes kihwti sisse söõdetakse, kes tema ihu- ja waimu-rammu tuimaks puuks kuuwatab. Aratab teda aga lõppeks Jumala arm mõne peastija kää läbi üles, siis olgu Jumal talle ka ise abiks, ja ta ärgu kahwatagu wõideldes oma enese werd nähes, tahab ta weel peaseda. Kas siis sel raskel aeal Jumal ühtegi meest ei leidnud, keda nende waeste inimestele peastjaks oleks wõinud läkitada? Kõlalt oli neid mehi, aga pimeduse riigi wasta wõitlemine on üks raske wõitlemine. Kõl astus mehi igal aeal nende jõleda tegude wasta üles, aga suur hulk neist pidi oma head püüdumist eluga maksma. Dr. theol. Wilhelm Edelin, kes kantsli pealt nõiafõitusest oli jutlust pidanud ja nende tõsidust salganud, oli esimene neist martritest, kes selle tõe eest oma elu kantsid. Teda lasti 12^{mal} Septembril 1453 waimuliku kohtu ees piiskoppi kirikus põlwili maas ja nuttes tunnistada: kuidas ta ise ka tõeste ja ihulikult tõistega ühes Saadanat fikku näul auustanud, ristiusku ärasalganud ja Kuradi soowimise peale omas jutluses nõidumist mõtte-kujutuseks tunnistanud, et seeläbi Saadana riiki kaswatada ja rahwa wiha nõidade wasta waigistada. Teda pandi kõige eluaea peale wangi; arapõletamise surmasti oli ta ennast seega peastnud, et ta oli tunnistanud. Wangis furi ta aga lühikese aea pärast ära.

Louis Berquin, kuninga Franz I. nõuumees, oli mõni sõna munkade pühanäulistest peftuste wasta rääkinud, sai selle eest ketseriks tunnistud ja peastis ennast üksi seeläbi, et teda ku-

ningas ise oma kaitsmise alla võttis. Nüüd tõsteti kaebdust tema peale, et ta nõiduda ja Kuradit kummardada, ja kuningas ei julgenud teda enam kaitsta. Berquin sai läbipistatud keelega 17^{mal} Aprillil 1529 Pariisis elusalt ärapõletud.

Kes tohtis seal, kus maailm seesuguseks preestrite röövlis-
hauguks oli saanud, veel enam awalikult nende asjade wasta
rääkida? Nastal 1631 oli esimene kord, kus üks heal waljuste,
selgeste ja tulise kõnega, aga siiski peitu jäädes, nende hirmsa
tegude wasta ülestõusis, ehk küll ühest murelikust südame põhjast
wälja tungides, siiski maailma ees niisama ära kustudes, uagu
tühjas kõrbes. See mees oli Friedrich Spee, üks wana-
aea saksa laulikuteist. Tema raamat (Cautio criminalis) tuli ilma
nimeta wälja, ja näitab suure selgusega, kuidas piinamise teel
ka kõige auusamat inimest kerge on nõiaks teha ja teda kõik tun-
nistama sundida, mis tema käest nõuetakse, ja kuidas kõik need
nõia-protsessid muid ei olla, kui inimeste hirmus iseenele petmine.

So suuremat kasu saatis Balt hasar Bekkeri raamat (De
betooverde weereld*), kes wäga suure osawusega on kirjutud.
Bekker oli reformiiritud õppetaja Amsterdamis. Tema tunnis-
tas pühast kirjast selge sõnaga, et Kuradil ei ollagi wõimust, see-
sugust tegust teha, sest et ta Piibli õppetuse järele muid ei olla,
kui üks äralangenud, nuhtluseks pimeduse sisse lükkatud waim, kes
seal oma nuhtlust oodata; ka ei olla tal wõimalik sala asju teada, ta
ei wõida ihuse heita ja ennast ihuliku filmadele awaldada. Bekker
näitab, kuidas püha kiri inimeste leppingust ehk kaubast Kuradiga
ühtegi ei teada, et aga sellewasta mõistus ja ristiusu waim seesugust
ekstawat õppetust hukka mõista; et Moosese seaduse järele nõidasi
mite sellepärast hukka ei mõisteta, et naad salanse asju teada ehk
Kuradiga olla leppingut teinud, waid et naad pettised, ebajumala
teenijad ja rahwa ekstajad on. „Nõidade kaup Kuradiga“, ütles
Bekker, on üks mõttekujutus, keda Jumala sõnas kuskilgi ei leita,
ja ongi Jumala seaduse ja sõna wasta, ning kõige nurjatum lori,
mis wanal aeal paganatest wälja on mõeldud, kelle eest aga siiski

* See tähendab Hollandi keelest ümberpandud: Aranduitud maailm.

mitmed ülemad koolmeistrid ka protestanti kirikus wõitlewad. Sest wõib äratunda meie kristliku kiriku praegust waewalist korda, sest et tema sees seesugust koledat arwamiste hirmutust mite üksi ei sallita, waid ka haritakse ja tallel hoietakse.^a — Oma Hol-landi maast ütleb Bekker: „Ka nähakse, et meie juures, kus ühegi kohtu ees enam nõidumise pärast kaebdusi ei tõsteta, ka ühegi peale nõidumist ei tunnistada. Siin ei nähta millasgi hobust, lehma, wassikat ehk lammast laudas ehk metsas, keda hundiks moondud nõid maha oleks murdnud. Kui rohi ehk wili hästi ei seisa, ei panda seda millasgi nõidade süüks. Aga tõistes kohtades, kus ndia-põletamised prungis on, ei saa üht õnnetust sündima, keda mite nõidumise süüks ei saa tunnistadama. Sest on selgeste äratunda, et ühtegi nõidumist ei saaks olema, kui mite rahwas ei usuks, et ta on.“ —

Kära, mis Bekkeri raamatu järele tõusis, oli väga suur. Kahe kuu sees olid 4000 tükki äramüüdud, ja peakfeli igas Eü-roopa keeles tuliwad tõlgid wälja. Aga maailm jautas ennast kahte jaku: ühed hõiskasid, tõised laimasid. Suurem hulk theo-loogisti mõtlesiwad Kuradi wägewusest tõisiti, kui auns Bekker. Eugemata hulk kirjasi kirjutadi tema enese ja tema õppetuse wasta, nõnda et neid mitme sada rubla eest ei jõuaks kõiki üles-osta. Bekkeri õppetused aga saiwad sinodist hukka mõistetud ja tema ise õppetaja ametist lahti lastud. Ta suri pea peale selle ära, aastal 1698.

Wiimane tähtjas wõitleja, kelle kirjad selle pealehakkatud tü-
lile otsa tegid, oli Christian Thomasius, üks mees läbitun-
giwa mõistuse ja sügawa ja koolitud waimuga, seal juures auusa
südame ja heljumata wahwusega. Kui sügawast ndiausk ka weel
tema aeal rahwa päade sees juurdus, tunnistame sest, et Thoma-
sius ise ka weel alustuses selle usu paelus kinni seisis. Tema
oli kui seadusetundja ühe kohtualuniku kohta nõuu annud, teda
tortuura peale panna, mis tema ameti-wennad mite ei arwanud
dige olewat. See tegi talle nii häbi, et ta neid asju sügawamalt
läbi hakkas uurima, kus ta pea ülesleidis, mis tõde oli. Nüüd
(aastal 1701) hakkas ta aga ka kõige oma waimu jõunga nõidu-

mise ja nõidade usu wasta wõitlema. Ka temal oli egiotsa palju waenlasi, aga tema sõprade hulk oli ka jo suur.

Bekker ja Thomasius on need kaks meest, kelle läbi prottestanti õppetud jälle omast pikkast unest ülesärkab ja rahwast järele mõtlemata usust ülesshirmutab. Nende healesti pidi kuulutama, sest et naad filosoofia ja looduse teaduste uurimist usu ja õigusega ühte panid leppima. Muidugi, ka nüüd weel ei kadunud ebausk igal pool ühe korraga ära, sest umbrohtu on raske ära kaudada, kus ta kord ülekätte läinud. Teda on ka weel meiegi pääwil küllast leida, ehk küll jo Thomasiuse aegast ligi 200 aastat mööda läinud.

Bekkeri aegast peale hakkasid nõia-protsessid jo igal pool vähemaks lõppema, kunni naad puhtast ära kadusid. Üks neist kõige wiimastest sündis aastal 1713. Ühe wana kindrali weikene poeg oli haigeks jäänud jo tohtrid olid seletanud, et ta seks mite lootuslikul teel ei olla saanud; ka mäletas kindral, et ta omas noores põlwes mittu kord luupainajast olla waewatud. Seda kõik anti ühe wana waese naesele süüts ja seati teda kohtu ete. Tema protsessi-aktid näitawad, et wana süsteemi weel ära ei olnud unustud. Seadust Kuradiga, weraga äramüümist, nõidade tantu, püha leiwa teutust, inimestele ja elajatele paha tegemist — kõik neid asju leiame sealt seest. Ta sai juuristika fakulteedi otsuse peale ärapõletud. See sündis Tüübingi linnas, prottestanti rahwa seas. —

Preisi kuningas Friedrich I. oli esimene, kes omas riigis nõia-protsessi ära hakkas keelama (1706). Nõndasama tegi tema poeg Friedrich Wilhelm (1714). — Inglismaal tehti seda parlamendi poolt aastal 1736, peale selle, kui rahwas ühe wanamoorikese weeproowi juures ära oli tapnud. — Austria riigis oli kuningana Maria Theresia esimene, kes selle hirmsa protsessi wasta seadusi andis. Teda oli iseäranis ühe nunna, Maria Renata, ärapõletamine Würzburgis aastal 1749 selle asja üle järele sundinud mõtlema. Selle protsessi aktid olid M. Theresia kätte läkitud; need aga awaldawad iga ühe selgema meelele, misõiguse kawalussega paatrid ita weel selle asja unendamist soovisid ja rahwast sinna poole püüdsid eksitada. —

Hispaania maal lõppešid nõiade äravõletamised aastal 1781 otša, kus viimane naesterahwas Sewilja linnas tuleriida peal surma sai. — Kõige viimane nõiansu ohwer aga langes Saksa maal Helweetsia riigis aastal 1782; see oli üks tuatüdrnk Anna Göldi, kelle peale tunnistadi, et ta oma peremehe, tohtrihera Tschudi, lapse äravõidunud. Tema pää sai otsast maha rainutud.

Baieri maal oli veel Kaarel Theodori walitsuse aeal (1799) iga kloostris juures nõiapaater, kelle käest nõidumise wasta nõuu ja kaitsemise rohtusi käidi otsimas. Iga ühe haiguse ehk muu äpparduse kohta olid omad nõidumise wastalised sedelid, keda raha eest müüdi. Üks talunaene Straubingis, kelle lehmad piima ei annud, langes kord seesuguse nõiapaatri wõrku, Benno oli tema nimi, kes naese kloostris joonuks tegi, teda siis äravõibistas ja wiimaks oma mehe 90 aastase wana-ema äratapmisele ajas. Kui kohus pikka wiimituse peale kurjategija wangiwõtmist nõuaks oli wõtnud, pidi ta kloostrit soldatide abiga tema wäljaandmisele sundima; ja kui teda nüüd eluaegse wangitööle oli mõistatud, tuli Rooma paapst walele ja peastis teda lahti, nõnda et nõiapaater muud trahwi ei saanud, kui et ta 10 aastat ametist lahti pidi olema ja selle aea sees kloostris ülewaatamise al elama. „Waadake rahwas!“ ütles selle lou juttustaja, „nõnda on lugu meie juures Baieri maal. Kas ei oleks kõige tarwilikum uuendus, et meie juures kerjajad mungad ja muud õigustega wäljaehitud pääwad wargad ära saaksid keeldud, ehk nende tööpõld sisse piiratud? Aga see on üks seesugune soowimine, kes ühtegi täitmist ei tunne, ehk kõige vähemalt nii kama ei saa, tundma, kunni Frank meie kõige kõrgema Kaarel Theodori hingekarjatses jääb.“ —

Meie oleme siin üht lühikest pilti katsunud anda sest, kuidas ja miks pärast nõia-protsessid esite alustasid ja kunstiikul wiisil elusse said aratud, kuidas naad pärast suureks tõnsid ja rahwa waimuselgust selles asjas nõnda äraläimatasid, et ka siis weel, kus selle protsessi toimetused waimuliku kohtude käest ära said wõetud, teda siiski ilmalikud kohtud edasi tallitasid, ja mite üksi kattoliku maades, waid ka protestanti-usuliste seas. Nende protsesside läbi oli usk nõidumise peale ja nõiade sisse nii kindlaks lai-

nud, kui oleks ta taewast ja mite kawaluse teel käia preestrite käest tulnud. Võppeks nägime, kuidas mõningal auusal mehel, pimeduse riigi wasta surmani wõideldes, wiimaks ommeti korda läks, selle usu põhjatumat jõledust ülestunnistada, tema ärakautamisega ühes aga ka nõia-protsessi.

Seega peaks nüüd küll meie kõne nende asjade üle lõpetatud olema, aga siiski on meil Gestlastel veel üks küsimine tema kohta südame peal. Kes meist ei teaks, kui palju Saksad meie maale kõitsugu head toonud? Oma kallil saksa keele tõid naad meie sügawa metsadesse, omad uhted kantsid ehitasid naad meie mägede peale, kelle waremed nüüdgi veel mõnda maakonda ehitawad, oma ilusa mõisade ja wiisaka juntrudega õnnistasid naad meie maad, ja kes jõuab nende asjade nimesti kõit ülesrääkida! Kuidas oli nüüd seal lugu nõiansu ja nõiaprotsessidega? Need olid küll inetumad asjad, aga kas naad ehk tõiste hea asjade wahel ka ühes ei pugunud? — Kallis wend, seda sa peaksid jo iseenesest teadma. Naad on küll ja õige tubliste meie maal walitsenud, ning püüdnud, mis neist meie rahwa seka jäänud, on suurem kui sa ehk arwad. Seda tahan sulle kohe lühidelt ülestunnistada.

Sel mõddul, nagu Saksamaal, ei wõinud nõiaprotsessid meie maal küll mite õitseda, sest et meie maa saksa-rüütlid ja linna-kodanikud lühikese aeaga kõit läbitandu lutheruse usku läksid, nendega ühes aga ka Gestlased ja Pätllased (kellel üks kõit oli, mis usu nime naad kandsid, sest omas südames olid naad kõit veel oma wanaaegse usku), nõnda et ketseride pöletamisi nõia nime al siin wõimalik ei olnud ete wõtta. Aga nagu meie nägime, nimetud nõiaprotsesside läbi oli nõiausk Saksamaal pärast nii kindlaks läinud, et ka lutheruse-usu maades ja ilmaliku kohtudest nõidasid hulga kaupa ärapöletati. See usk lautas ennast ka pea meie maa Sakste seas laiali ja need kinkisid teda omalt poolt Gestlastele ja Pätlastele. Lutheruse-usu supperintendent Samson andis aastal 1626 paksu raamatu nõiajutlusi wälja („Wohlerlesene und wohlbegründete Herenpredigten“), keda tema ametiwennad siis muidugi jälle rahwale ete pidaswad. — Kuuramaa hertsog Friedrich saatis 4mal Septembril 1623 ühe

kirja kõige maa õppetajate kätte, selle käsuga, et naad peaksid igas nädalas üht palwepääwa pidama, et Jumala wiha maa pealt ära saaks wõetud ja maa mite hukka ei läheks. Sest taewast olla mõnes kohas jo werd maha sadanud ja üks waua talupoegana en e olla üht nägemist näinud, üht noort meest kirjus riides ja kirju keppiga, see olla selle naesele ete kuulutanud, et kui rahwas omast pattust ei saaks ümberpöörama, siis Jumal ühe suure nuhtluse selle maa peale saaks saatma, n. n. e. — Siin peame küsima, kui sel aeal walitsuse poolest seesuguse naeruwäärt asjade pärast rahwale palwepääwi seati, kuidas siis tuleb, et nüüd meie aeal rohkem ebausku rahwa seas ei leita? Oli Balti maade rahwa mõistus jo enne Sakste tulemist nii selginud, et ta seesugust asju niisama raskete wasta wõttis, kui risti-usku, kellest ta midagi ei teadnud? Wastagu igaüks ise nende küsimiste peale.

Ka nõiaprotsessist on meie maal küllalt etetulnud. Nõnda räägib üks Wirumaa silla kohtust aastal 1645 ülesse wõetud prottukol ühest Otsa Hansust, kes nõidumise pärast kohtu alla oli langenud. Wegewe Jaani pererahwa seast oli keegi tema hobust kirwega wiljakuhja juurest ärahirmutanud ja lõõnud, ning Otsa Hans oli selle eest Wegewe Jaani, kui ta haawatud hobust ära ei saaks maksma, lubanud ära lasta nõiduda. Peale selle sureb Jaani tüttar ära, ja nüüd oli jut lahti, et teda Hans ära oli lastnud nõiduda. Kohus tuli wälja, ja et Hans midagi ei tunnistanud, mõistis kohus, et teda timukast tortuura peale pidi pandama ja wangi wisatama, kunni kubernäri käest wiimane otsus saaks tulema.

Üleüldse näitse see nõiausk kõige rohkem 17ma aastasada kesk-aeal meie maal mäsjanud olewat. Nõnda räägib üks Rigula kiriku laekas tallel hoietud, aastal 1640 üleswõetud prottukol ühest naesterahwast Annast, keda üks Bellingshauseni herra nõiaaks nimetab ja tunnistab, et ta tema tütre ära olla nõidunud. Asja läbikatsuja on sillakohtu herra (Manrichter) Hinrik Strieck, kes „heaga ja tortuura ähwardamisega“ seda naist noomib, kõi tunnistada. Seal leiame teda siis ka jo, nagu Saksamaal, Saa-

dana enesega ümberkäinud ja ennaft koeraks ja libahundiks moon-
danud olemat, näeme teda aga ka jo, nagu Saksamaa „nõidasi“,
tõiste naeste peale kaebdusi tõstwat ja neid ühes nõidadeks tun-
nistawat.

Üks tõine alleshoitud sedawärki kohtu-prottufkol on weel täht-
jam, mis Harjumaal Kiwilo mõisas 20. ja 21. Juunil 1617
üleswõeti, kus neli rüütlit ja kolm kirikõppetajat kohtumõistjad
olid. Selle prottufkollil seest näeme, kuidas 6 inimest, et naad hea-
ga ei taha tunnistada, efit weeproowi ära pannaft katsuma ja
fiis tortuura piinamise läbi tunnistusele sunnitakse. Muidugi näe-
me neid fiis ka lõppeks imelikult asju tunnistawat. Seal olla üks
Kuradiga sööma-aega pidanud, tõised ümbermoondud libahundi
näul elajaid maha mürdnud, kellest esimene kolm lammast ja kaks
figa, ja tõine peale kaks paari härgi, kaks hobust ja ühe muu elaja
ära olla söödnud. Wastus, mis see wiimane nõid oma kohtuher-
radele selle küsimise peale annud: „Kas ta ka teada, kelle päralt
need hobused, härjad, lambad ja muud elajad olnud, mis ta ära-
kistunud?“ tunnistab, kuidas selle waese ilmafiüüta naesterahwa
süda täis wiha oma piinajate wasta oli. Prottufkol ütleb: „ja
pillkades ja narrides wastas ta: fiis jookseb hunt wist enne kü-
lasse ja küfib, kelle need lambad on, mis ta ära murrab!“ — Kõik
need kuns inimest said ühel pääwal tuleriida peal ärapõletud.

Üks kolmas Järwemaa sillakohtu prottufkol, mis 16mal Juunil
1651 üles on wõetud, mõistab ühe noore mehele kümme paari
witsu kiriku sambas see eest, et ta libahundiks ümber olla jook-
snud. Prottufkol ütleb, et teda üksi tema noorus ja täieline tunnis-
tus suurema trahwi eest olla peastnud. Muidugi, kui palju on
neid, kes maad ja ilma koku ei waletafiid, kui naad teadwad, et see-
läbi ennaft tuleriida trahwi alt wõiwad peasta? Seda noort
meest näeme seal fiis ka asju tunnistawat, kes nii weidrad on, et
meie ei tea, mis rohkem peame imeks panema, poisfiit wälja mõel-
dud rumalaid juttusi, eht kohtuherrade jõledat ebausku, kes seda
tõeks arwafiid.

Aga mite üksi sadanded aastad tagasi, waid ka weel wiie-
kümne aasta eest olid Saksad meie maal seefugused ebausfi-
apost-

lid. Seda tunnistab jälle üks kohtuprottnukolli kiri, keda meie siin, et ta liig tähtjas on, täielikult oma kuuljate ete paneme. Slegi on mõista, miks pärast meie siin ühes ka nimesi ei nimeta, waid wõera alustähtedega tähendame.

„Uhe Keiserliku Tartu Maakohtule

W.... kirikuõppetaja M. M.

alandlik teadaandmine.

Uhe Keiserliku Tartu Maakohtule olen ma sunnitud, üht sündmust oma kogubusest teada andma, kelle kahjuliku wõimust ma rumala ebausku sigimises wäga kardam ja kes meie aea kohta üks nii imelik nähtus on, et, kui mite mitmed tunnistused teda ei tõendaksid, raske oleks uskuda, miks pärast Hõdere Peep ja tema naene Mai J..... wallast kaebdust tõstawad.

J..... mõisas lõpsid mõisa elajad kopsu tõpe ära. Pealiku proua von J..... pruukis alnimetud nõuu, selle asja põhja kätte saada. Kui jälle üks loom äraltõppis, peawad inimesed, kel kindad käes, tema naha maha nulgima ja tema kopsu, maks ja südame proua kätte wiima. Nende sisse pistab nüüd proua suure hulga nõelu ja paneb neid suitsu kätte rippuma. Et esimene, kes nüüd pealiku proua von J..... teadu järele haigeks jääb, parajalt mõisas olem Hõdere Peep on, siis peada ta ka ilma waidlemata seefinane olema, kes pisuhänna J..... mõisa karjaaeda on pannud, kelle käest elajate surm tulla. Aga ühtlasi olla prouale ka awalikuks saanud, et tema naene Mari, kes kodu heas terwises on, ka ühes mehe nõuline olla. Neid mõlemaid inimesi wiitakse kohe von J..... proua ete, Mate, üht 60 aastast naist, pealegi seefuguse kiirusega, et talle aega ei anta, hommiku nattukene süia. Mõisas ei hakkata mite sellega peale, järele pärima, kas? ehk mis? naad karjaaeda pannud, waid neid hakkatakse kui ülestunnistatud kurjategijaid nuhtlema. Ja ka see nuhtlus on sedasama isefugu pööri, nagu nende süü kättesaamine. Esiteks nuheldakse Peepu witsadega, siis kisutakse tal pääst ja habemest juukseid wälja, siis lõigatakse nii hästi Peebu kui tema naese särki eespooliseist lõuenditeist tükkid wälja ja peale selle peetakse mitmekordse löökitega wasta palet, lõua-alust ja suud werd

Maie suust välja, ning selle sisse segatakse juuksed ja särgi küllest mahalõigatud lõuendi tükkid, et viimaks nendega karjaaeda suitsetada. See peada eestulewa aeale seda abi tooma, et karja aeda pandud pisuhännal enam ühtegi võimust ei olla.

Ma saaksin selle lou võimaliku-olemise pärast kaksipidi mõtlema, kui mite mittu J..... walla rahvast, keda küüsin, keda tõeks ei oleksid tunnistanud, ja näitab mul ka veel minu kohus olevat juure lisada, et kõik need, keda ma küüsin, sellepoolest ühte sünnivad, et ei Peebu ega Maie peale millasgi enne veel nõidumise pattu ei ole mõeldud.

W..... kiriku mõisas, sel 18mal Märtsil 1808.

N. N., kiriku õppetaja^a.

Mõisaproua von B..... wabandamise kirjast Tartu maakonna kohtu kätte on näha, et ta seesugusi nõia-asju täitsa on uskunud, ja ses usus ülewal nimetud asju teinud. Oma talupoegi ei nimeta ta muidu, kui Hottentotti nimega, kellel kõiksugu kurjad tükkid selged olla. Võpüks laimab ta kangeft oma õppetajat, et see olla julgenud „keelt pekfa“ ja kaebab uue aea peale, kes seesugusi nõia-tükki enam ei tahta uskuda. Kirja al seisab „Helene von B....., sündinud von der D.....“

Sel wiisil on siis aegamööda nõiausk Sakstest kindlama juuretega meie rahwa sisse istunud, kui ristiusk. Sest rahwas nägi siin oma filmaga nõiausu wilja, mis ta ristiusu kohta mite ei näinud. Nõida trahwiti selle eest, et ta Sakste lapsi ehk elajaid ära oli nõidunud, laps ehk elajas oli rahwa filma ees haige ja suri ära, ning nõid tunnistab ise, et ta ümbermoondud koera näul lapse juure oli läinud ja talle nõiarohtu sisse annud, ehk et ta hundi näul hobuseid ja härgi maha oli murdnud. Mis rahwas sest teadis, et tortuura hirm nõida oli tunnistama sundinud? Ja jo muud ei uskunud, mis ta oma enese filmaga nägi. — Sellewasta ristiusk? Rahwale õppetadi kü: „Armasta Jumalat üle kõige asjade ja oma ligimeste kui iseennast, aga kus ta seda Sakste juures leidis? Rahwas jo jälle muud ei uskunud, kui seda, mis ta nägi. Kas siis ime on, kui meie omal maal nüüdgi veel mõnes kohas rohkem nõia kui ristiusku leiame? Nõnda kirjutab üks

mees Wirumaalt 30 aasta eest (Inland 1837, l. t. 687), kelle kirjast meie siin lähidest mõned kohad ümberpaneme:

„Dõse 23. ja 24. Juuni wahel pidawad nõiad siin oma kõige suuremat mõllu, ja näitab, et seda ööd Sakste walpurgis-öö kõrwa wõib seada. So peale lõunat (23mal) nähakse wanu naisi, kes enamasti inetuse poolest kui wälja on walitsetud, sala kombel ja sõna lohistamisel rohtusi ja muid asju koku korjawat n. n. e.

Peale päikese looja minemist hakkab ülem töö, nõidumine ise, peale, mis suuremaks osaks tõiste kahjaks tehakse n. n. e. Kõige rohkem pruugitawad nõidused sünniwad sel wiisil, et naabri kaewu ehk wärawa külge nõia-wõid määratakse, ehk arandintud liha lautadesse pannakse, kellest mõlematest karjale suur kahju tõuseb. Wana arandintud riided sünnitawad inimestele haigusi, n. n. e. Tõised nõiad tarwitawad oma musta kunsti ka inimeste heaks, mund kui oma waewa eest lasewad naad hästi maksu anda, n. n. e. Mul olgu siin lubatud üht isenähtud asja juttustada, kes Gesti-maa waimukorra ülesnäitmiseks ehk mite ilma tähtsuset ei ole. Aastal 1817 lastis üks proua * * * f üht ülewal nimetud nõiaimeistrit kuue penikoorma kanguselt oma juure tulla, et temast mõned segadused omas majas, iseäranis oma mehe truu-use pundust oma wasta, jälle korrale lasta seada. Suur armuline proua ostis seal mittu tähtjat salauist nõiaimeistri käest ära, ja lastis teda oma juurest wäga rikka kingitustega minema! — Nii palju selle kirja sees. Ta tunnistab ka selgeste, et meie rahwas suurem jagu oma ebauskü Sakste käest on saanud. Dr. Kreuzwaldi sõnad (Der Esten-berggläubische Gebräuche etc., St. Petersburg, 1854) on siin õige koha peal: „Üks kõigis asjus eespaistew kultuura-rahwas ei saa ommeti ühe alama seltsi-rahwa eluwiihde pärijaks saama!“ — Kuidas wõiksid need uhked Saksad, kes ennast iga pääw kiidawad, meile oma waimu-walgust toonud olewat, kuidas wõiksid need Saksad, ütlen ma, Gestirahwa wana ebauskü uüüd omale wiisiks pärida, kus seda Gestirahwas ise jo enesest ära hakkanud wiskama? Seda nende seast wist keegi ei saa tahtma õigeks tunnistada, waid naad saawad wist ennema õigust mööda ütleva: „Meie seas walitseb kül ka weel hea tük selle maa ebauskü, aga

seba ei ole meie mite Gesticrahwa käest pärinud, waid meie oleme teda Gesticrahwale toonud.⁴

Meieõnnis Faehlmann kirjutab Gesticrahwaebausust (Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Estland. Riga, 1857): „Kui palju sest ebausust on Gesticrahwa omandus? Kui palju on Sakste Gesticlaste kätte saanud? Ma tunnistan, seefama-wäärilisi tempusi Sakste juures leidnud ja neist ka jo siin ja seal lugenud olewa, n. u. e. Rahwa harimine oleks neid tempusi jo kõik metsa kihutanud, kui aga Sakstel Gesticrahwa harimisega tõsidus oleks olnud. Must täht seisab aearaamatus, kus Sakste jälg esite eesti mullapinda oli tallamas. Seisuse-, rahwause- ja usu-uhkusega tuliwad Saksad meie maale. Üks ritter arwas ennast mõneks ülemaks loomaks Gesticlaste wasta, keda ta paljaks riisus ja oma wen-elajaks tegi. Linnad jäiwad rahwale nii hästi kui maale puhtasti ilma tähtjufeta. „Saksa keele ja auusa sündimise“ nõudmised ei lubanud Gesticlasti osa wõtta linna koolidest, lööst ja kauplemisest. Aastasadades oli Saksa korda läinud Gesticlasti elajaks maha rufuda — miks-pärast nüüd oma enese töö üle kaebada ja teda imeks panna? Ja preestrid? Taara-teenistus sai suure waljusega ära häwitatud — mis anti rahwale tema wasta? Mis kattoligi õppetajad rahwa seas tööd teinud, ei tea ma mite — Jumala teenistust peeti ladina keeles, ja 400 aasta sees Meinhardist kunni Kettlerini tuliwad ehk kaks eesti raamatut elusse. Ei ole sugugi imeks panna, kui waene mahajäetud rahwas oma wana usu järelejäädud raasukeste külles weel poos. Wana Taara-teenistus kuivas koku ja tema usk oli enast lõppeks inetu ebausuks ümber muutnud, kus näutumad wiirastuse kujud walitfesid. Ja seie juure tuli weel rikkas lisandus Sakste poolt.“ —

Gesticlastel oli küll ka jo enne Sakste tulemist ebausku, aga see ebausk ei olnud nii ropp ja inetu, kui Sakste juures. Gesticlaste uskufid wägewaid mehi ja tarkasi, ja nende ebausk seisis rohkem looduse salauuste ja sügawuste põhja peal. Seda awaldawad iseäranis meie ennemuistefed juttud, kellest meie kohe äratunneme, mis Gesticlaste ome pärandus, ehk mis wõera annetega segatud.

Meie ennemuistefed juttud awaldawad üht looduse ilu ja sügawat luuletuse ja laulmise waimu, et seda imeks peame panema. Seesuguseid hirmsaid asju, nagu saksa nõidade teenistuse juures Saadana pidudel, ei tule seal kusilgi ete. Need asjad ajawad ühe rikkumata Gestlase meele pöörutama. Kõige inetumad juhtumised, mis meie ennemuistese juttudes ete tulewad, on libahundiks ehk muu elajateks moonnud inimesed ja ühes awalatud teud. Aga just need asjad ei ole meie rahwa enese pärandus, nagu meie nägime, waid Saksamaalt seie toodud asjad.

Meie pääwil ei ole neid wõeramaa ebausku kaswatajaid meie maal küll enam nii rohkesti*), kui seda mõõdanikus leiame, sest floostrid oma mungade ja nõiapaatritega on siit jo kadunud, ja meie rahwas on peale selle, kui talle meie Reisrite armu läbi prjus kätte sai, oma waimu walgustamise eest suure hoolega muret hakanud pidama; ka leiame nüüd ebausku poolest oma maa Sakste juurest mõnes tükis rohkem, kui Gestlaste juurest. Siiski on weel wäga palju järele jäänud risu ka meie rahwa seast wälja pühkida. Ma ütlen, nõiapaatrid on meie maalt kadunud, kes hea hinna eest kõiksugu sõnu nõidumise wasta müüsid, ehk rohtusi haiguste wasta, keda nõidumine pidi sünnitanud olema, — neist meestest meie rahwa seka külwatud seeme kannab aga ikka weel oma jõledat wilja. Kes meie seast ei tunneks sõnu, nagu: „Abra-cadabrae“ külmatõbe, „Strigiles n. n. e.“ hambawalu, „Gaspar fert n. n. e.“ langewa tõbe, ehk „Rosa n. n. e.“ ilingu tõbe wasta? Need enamasti labina keele sõnad, kellest mitmed jo wäga wanal aeal pruugis olnud, on kõik nende paatrite kätte läbi meile järele jäänud mälestused, kellega meie rahwas ennast nüüdgi sagedaste pettab ja petta lasseb. Et meie ei näe ka nüüd weel sagedaste ristiti uste peal ehk tua seinte külles, keda paatrid wanast wägewaid sõnu rääkides raha eest tegid, et nõidade wõimn seft

*) Kõige imelikum lugu on see, et näituselt weel aastal 1848 üks mees awalikus kirjast (waata: Inland 1848, № 10) meie maal noia-protjesse eest katsus wõidelda, kus ta ütles, et ta „südame waluga“ näha, kuidas see asi jo lastegi naeruks saanud ja teutuse siise langenud, aga kelle walguks ka nii wägew olla, et ta, seesugune jumalik asi, muud ei wõida, kui meieaegse rahwa tondsi filmi tuhniks teha.

majasti remal hoida, ja feda rahwas ifa weel edasi teeb, aga ilma et teaks, mikspärast! Balju on weel puhastada, enne kui köst sõnnik ära saab kastud olema. Waimu walgus ja mõistuse selgus üksi on abi nende asjade wasta, ning meie koolmeistrid ärgu wäsiwu ära, rahwast iseäranis ka looduse teadustes õppetamast — see on see wägew rohi, kelle wasta ebausul kestust ei ole.

W. Hall.

Anna S. 1871.

Bind 30 fopp. 686.